T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TAO BÖLGESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI (NARMAN-TORTUM-YUSUFELİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer ALTUNDAĞ

Danışman
Doç. Dr. Ömer SUBAŞI

ARTVİN-2021

TEZ BEYANNAMESİ

Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum *"**Tao Bölgesinin Tarihi Coğrafyası (Narman-Tortum-Yusufeli)"*** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

□ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

□ Tezim sadece Artvin Çoruh Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

□ Tezimin … yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

…./..../2021

İmza

Ömer ALTUNDAĞ

TEZ KABUL TUTANAĞI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Ömer SUBAŞI danışmanlığında, Ömer ALTUNDAĞ tarafından hazırlanan bu çalışma 25/06/2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Fatih DEMİREL İmza:……..

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE İmza:……..

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ömer SUBAŞI İmza:……..

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

.... / ..... / .....
Doç. Dr. Hamit ŞAFAKCI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANNAMESİ ..... **I**
TEZ KABUL TUTANAĞI ..... **II**
İÇİNDEKİLER ..... **III**
KISALTMALAR ..... **VI**
ÖZET ..... **VIII**
SUMMARY ..... **IX**
ÖNSÖZ ..... **X**
GİRİŞ **1**
I. TAO ADI **1**
II. TAO COĞRAFYASI **2**
III. TAO BÖLGESİNİN ÇEVRESİ VE KOMŞULARI **6**

BİRİNCİ BÖLÜM
TAO BÖLGESİ'NİN SİYASİ TARİHİ

1.1. ESKİ ÇAĞLARDA TAO BÖLGESİNDEKİ HALK VE DİAUEHİ İLE KHULKHİ (KOLHİS) KRALLIKLARI **8**
1.2. İSKİTLERİN TAO BÖLGESİNE GELİŞLERİ VE BÖLGENİN TAO İSMİYLE ANILMAYA BAŞLAMASI **9**
1.3. ARSAKLILAR VE ARSAKLILARIN TAO VE ÇEVRESİNDEKİ HAKİMİYETLERİ **11**
1.4. ROMA SASANİ MÜCADELESİ SIRASINDA TAO BÖLGESİ **12**
1.5. MÜSLÜMANLARIN İLK DEFA BÖLGEYE GELİŞLERİ VE ARAP BİZANS MÜCADELESİ **14**
1.5.1. Emevi Dönemi Arap-Bizans İlişkileri Esnasında Tao bölgesi 17
1.5.2. Abbasi-Bizans ve Abbasi-Hazar Mücadeleri Sırasında Tao Bölgesi ve Bagratlılar 19
1.5.3. Abbasilerin Parçalanışı ve Sacoğullarının Ermeniyye Yönetiminde Tao Bölgesi21
1.6. BAGRATLILAR HÜKÜMETİ VE GÜRCÜ–BİZANS İLİŞKİLERİ **22**
1.7. TAO BÖLGESİNDE TÜRK HAKİMİYETİ **24**
1.7.1. Selçukluların Devlet Kurması ve Anadolu'ya Yapılan İlk Akınları 25
1.7.2. Selçukluların Tao ve Çevresine Akını ve Kaputru Savaşı 26
1.7.3. Tuğrul Bey Dönemi Tao ve Çevresine Selçuklu Akınları 28
1.7.4. Alparslan Dönemi Tao Bölgesinde Türk Hakimiyeti 29
1.7.5. Melikşah Dönemi Tao Bölgesi 31
1.7.6. Saltuklular Dönemi Türk Gürcü Mücadelesi 32

1.7.7. Saltukluların Yıkılışı ve Anadolu Selçuklu Gürcü İlişkileri 34
1.7.8. Celâleddin Harzemşah Dönemi Gürcü Harezm Mücadelesi ve Tao Bölgesi..... 36
1.7.9. Alâeddin Keykûbâd Dönemi Tao Bölgesi..... 37
1.7.10. II. Gıyâseddin Keyhüsrev Dönemi Tao ve Çevresindeki Gelişmeler 40
1.7.11. İlhanlı Dönemi Kıpçak Cakeli Hanedanı ve Tao Bölgesi 41
1.7.12. Karakoyunlu Timurlu Mücadelesinde Tao Bölgesi ve Kıpçak Atabegler 43
1.7.13. Akkoyunlu Dönemi Tao Bölgesi ve Kıpçak Atabegler..... 45

İKİNCİ BÖLÜM
NARMAN

2.1. NARMAN ADI..... 48
2.2. NARMAN'IN COĞRAFİ YAPISI..... 48
2.2.1. Dağlar ve Akarsular..... 49
2.2.2. İklim, Bitki Örtüsü ve Toprak Yapısı..... 49
2.3. TARİHİ YOLLAR VE GÜNÜMÜZDEKİ YOL AĞI 50
2.4. PERİBACALARI 51
2.5. KALELER..... 51
2.5.1. Başkale..... 51
2.5.2. Boğakale 52
2.5.3. Gökdağ Kalesi 52
2.5.4. Samikale 52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TORTUM

3.1. TORTUM ADI..... 53
3.2. COĞRAFİ YAPISI VE YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ 54
3.2.1. Dağlar 54
3.2.2. İklim ve Bitki örtüsü..... 55
3.3. AKARSULAR VE GÖLLER 56
3.3.1. Tortum Çayı..... 56
3.3.2. Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi..... 57
3.4. TARİHİ YOLLAR VE GÜNÜMÜZDEKİ YOL AĞI 58
3.5. TARİHİ YAPILAR 59
3.5.1. Kaleler 59
3.5.1.1. Tortum Kalesi..... 59
3.5.1.2. Nihah (Kalealtı- Kaledibi) Kalesi..... 61

3.5.1.3. Kapıkaya Kalesi 61
3.5.1.4. Dikyar (Engüzek) Kalesi 61
3.5.1.5. Yazyurdu Kalesi 62
3.5.1.6. Bağbaşı Kalesi 62
3.5.1.7. Bağbaşı Gözetleme Kulesi 63
3.5.1.8. Ödük (Aşağı Katıklı) Kalesi 63
3.5.1.9. Sapaca Kalesi 63
3.5.2. Mabetler 63
3.5.2.1. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii 63
3.5.2.2. Öşvank Manastırı 64
3.5.3. Köprüler 65
3.5.3.1. Kireçli Köprüsü 65

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
YUSUFELİ

4.1. YUSUFELİ ADI 66
4.2. YUSUFELİNİN COĞRAFİ YAPISI 66
4.2.1 İklim ve Bitki Örtüsü 67
4.2.2. Dağlar Akarsular ve Göller 67
4.3. TARİHİ YOLLAR VE GÜNÜMÜZDEKİ YOL AĞI 69
4.4. TARİHİ YAPILAR 70
4.4.1. Kaleler 70
4.4.1.1. Bahçeli Kalesi 70
4.4.1.2. Bostancı Kalesi 70
4.4.1.3. Tekkale (Dörtkilise) Kalesi 70
4.4.1.4. Çevreli (Peterek) Kalesi 70
4.4.1.5. Pamukçular Kalesi 71
4.4.2. Mabedler 71
4.4.2.1. İşhan (İşhani) Manastırı 71
4.4.2.2. Barhal-Parhali (Altıparmak) Manastır Kilisesi-Camii 72
4.4.2.3. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı 72
SONUÇ 73
KAYNAKLAR 75
EKLER 88
ÖZGEÇMİŞ 149

KISALTMALAR

açk. : açıklama
age : adı geçen eser
agm : adı geçen makale
agt : adı geçen tez
AÜİBEFD : Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi
AÜDCD : Atatürk Üniversitesi Doğu Coğrafya Dergisi
AÜEFD : Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
AÜFBE : Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü
AÜSBD : Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
AÜSBE : Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜSBED : Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
AÜTAED : Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
b. : bin
bkz. : bakınız
C. : Cilt
çev. : çeviren
ÇÜSBED : Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
değ. : değerlendirme
EBB : Erzurum Büyükşehir Belediyesi
ed. : editör
haz. : hazırlayan
Hz. : Hazreti
İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
KGM : Karayolları Genel Müdürlüğü
KİD : Karadeniz İncelemeleri Dergisi
km : kilometre
km² : kilometrekare
KÜSBED : Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
m : metre
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

met. : metin
mm : milimetre
MÜİFAV : Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı
not. : notlar- notlandıran
s. : sayfa
Sa. : Sayı
sad. : sadeleştiren
s.a.v. : Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
seç. : seçme
ss. : sayfa sayısı
TCD : Türk Coğrafya Dergisi
TD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
ter. : tercüme
TİD : Tarih İncelemeleri Dergisi
TKD : Tortum Kalkınma Derneği
TOD : Tarih Okulu Dergisi
TP : Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi
TSD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi
TTK : Türk Tarih Kurumu
TÜEFD : Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
t.y. : yayın tarihi olmayan
USAD : Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
UTAD : Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi
vb. : ve benzeri
vol. : Volume- Cilt
yay. : yayınlayan
YÜSBE : Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
°C : derece santigrat

ÖZET

TAO BÖLGESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI (NARMAN-TORTUM-YUSUFELİ)

Tao bölgesi günümüzde Artvin'in Merkez, Yusufeli ve Şavşat ilçeleri ile Erzurum'un Tortum, Narman, Oltu ve Olur ilçelerini kapsamaktadır. Kaynaklarda Tao bölgesinden ilk defa Ksenophon bahsetmiş, bölgeyi "Taokhia" bölgede yaşayan halkı ise "Taokhialılar " şeklinde telaffuz etmiştir. Bölgeye ismini veren Taoluların tarih sahnesinden kısa bir sürede çekilmiş olmalarına rağmen Tao ismi kalıcı olmuş ve Antik Yunan eserlerinden Osmanlı kaynaklarına birçok kaynakta bu isim kullanılmaya devam etmiştir.

Tao bölgesi Ortaçağ boyunca büyük imparatorlukların ve bölgesel yerel unsurların her dönemde hâkimiyet kurmak istediği bir coğrafya olmuştur. Bu hâkimiyet mücadelesi sırasında güçlü ordulara sahip olan büyük imparatorluklar Tao bölgesini kimi zaman doğrudan kendi hâkimiyetlerinde bulundururken kimi zamanda bölgede etkin olan Bagratlılar, Mamikonlular ve Kıpçaklar gibi yerel unsurlar vasıtasıyla yönetmeyi tercih etmişlerdir. Tao tarihin her döneminde sadece döneminin ihtişamlı imparatorlukları için değil güçlenen ve devlet haline gelen yerel kabile ve hanedanların da göz bebeği bir bölge olmuştur. Asırlar boyunca mücadele merkezi olan Tao'nun bu kadar değerli olmasında coğrafi konumunun etkisi çok büyüktü. Nitekim Anadolu'nun girişi olan Kafkasların, Doğu Anadolu'nun ve Doğu Karadeniz'in kesiştiği bir alanda bulunan bölge barındırdığı doğasal güzellikleri ve su kaynakları ile de değerini katlamaktaydı. Jeopolitik konumu, savunmaya elverişli yapısı, doğal güzelliği ve cazibesi yanında ayrıca dini bir merkez statüsündeydi. Bu yüzden Tao bölgesi Romalıların, İrani kavimlerin, Arapların, Türk kavimlerinin, Ermeni ve Gürcülerin, vb. birçok kavmin tarih boyunca mücadele merkezi olmuştur. Birçok farklı etnik kökene ev sahipliği yapan bölgede günümüze farklı kavimlere ait birçok kültürel zenginlik ile tarihi eser ve kalıntılar ulaşmıştır.

Bu çalışmada; Narman, Tortum ve Yusufeli sınırları içerisinde yer alan 17 kale, 5 manastır, 1 köprü ve 1 gözetleme kulesi yerinde incelenerek ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tao Bölgesi, Taokhia, Narman, Tortum, Yusufeli, Kıpçak, Bagratlılar

SUMMARY

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE TAO REGION (NARMAN-TORTUM-YUSUFELI)

Today, the Tao region includes the Merkez, Yusufeli and Şavşat districts of Artvin and the Tortum, Narman, Oltu and Olur districts of Erzurum. In the sources, Xenophon mentioned the Tao region for the first time and pronounced the region as "Taokhia" and the people living in the region as "Taokhians". Despite the fact that the Taolu, who gave the region its name, were withdrawn from the historical scene in a short time, the name Tao remained permanent and this name continued to be used in many sources from Ancient Greek works to Ottoman sources.

The Tao region has been a geography where great empires and regional local elements wanted to dominate in every period during the Middle Ages. During this struggle for domination, great empires with strong armies sometimes directly dominated the Tao region, while sometimes they preferred to rule through local elements such as Bagratids, Mamikons and Kipchaks who were active in the region. In every period of history, Tao has been a favorite region not only for the magnificent empires of its time, but also for the local tribes and dynasties that became stronger and became states. The geographical location of Tao, which has been the center of struggle for centuries, was so valuable. As a matter of fact, the region, located at the intersection of the Caucasus, Eastern Anatolia and the Eastern Black Sea, which is the entrance of Anatolia, was also increasing its value with its natural beauties and water resources. Besides its geopolitical position, defensive structure, natural beauty and charm, it also had the status of a religious center. That's why the Tao region is the home of Romans, Iranian tribes, Arabs, Turkish tribes, Armenians and Georgians, etc. It has been the center of struggle for many tribes throughout history. In the region, which is home to many different ethnic origins, many cultural riches and historical artifacts and ruins belonging to different tribes have reached today.

In this study; 17 castles, 5 monasteries, 1 bridge and 1 watchtower located within the borders of Narman, Tortum and Yusufeli were examined on site.

Keywords: Tao Region, Taokhia, Narman, Tortum, Yusufeli, Kipchak, Bagratians

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun kesiştiği bir konumda yer alan Tao Bölgesi'nin siyasi tarihi ve bölgenin sınırları içerisinde bulunan Narman, Tortum ve Yusufeli ilçelerinin tarihi coğrafyası ele alınmıştır. Gerek jeopolitik konumu açısından gerekse fiziki ve beşeri coğrafya açısından özel bir alanı kapsayan Tao Bölgesi, tarihi hadiseler bakımından da önem arz eden bir bölgedir. Bölge adına yapılmış olan çalışmaların oldukça az ve dönemsel olmasından dolayı bu çalışmayla Tao Bölgesi geniş ve kapsayıcı bir şekilde araştırılıp değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın giriş bölümünde bölgenin isim analizi, coğrafi konumunun avantajları ve dezavantajları, yeryüzü şekilleri, su kaynakları ve tarihi yollarını kapsayacak şekilde tarihi coğrafyası ele alınmıştır.

Birinci bölümde Tao isminin ilk kez kullanılmasından Osmanlı fethine kadar geçen süreçte bölgede yaşayan kavimler ele alınmış ve eskiçağlardan Osmanlı hâkimiyetine kadar genel bir siyasi tarih çalışması yapılmıştır.

İkinci bölümde öncelikle Narman ilçesinin tarihi coğrafyası ele alınıp ilçede yüzey araştırmaları gerçekleştirilerek bölgenin coğrafi özellikleri ve tarihi yapıları değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde Tortum ilçesinin tarihi coğrafyası çalışılmış, yürütülen saha çalışması ile tarihi kale ve mabetler siyasi ve dini yönleriyle ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde Yusufeli ilçesinin tarihi coğrafyası ve gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda bölgenin coğrafi yapısı ile tarihi kale ve mabetler ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde bölgenin önemine değinilmiş ve çalışmadan elde edilen sonuç ve kazanımlardan kısaca bahsedilmiştir.

Çalışma sürecinin başından itibaren, bilgi birikimi ve tecrübesiyle şahsıma yol gösterici olan saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Ömer SUBAŞI'na teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışma süreci boyunca her zaman şahsımı destekleyen değerli aileme, yazım ve imla kuralları kapsamında yardımcı olan biricik ablam Türkçe Öğretmeni Asuman ALTUNDAĞ'a ve uzun süren saha çalışması sırasında her türlü imkânını seferber eden değerli dostum Tarih Öğretmeni Muhammet AKÇAY'a teşekkürü bir borç bilirim.

ARTVİN-2021 **Ömer ALTUNDAĞ**

GİRİŞ

I. TAO ADI

Tao ismi, Kaynaklarda ilk defa Ksenophon'un tarihi kaynak açısından değeri oldukça yüksek olan Anabasis (On Binlerin Dönüşü) adlı meşhur eserinde karşımıza çıkmaktadır. Ksenophon tarihi romanında Tao bölgesini "Taokhia" şeklinde, bölgede yaşayan halkı ise "Taokhialılar[1]" şeklinde telaffuz etmiştir.

Dağlık, engebeli ve dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı savunmaya oldukça elverişli bir coğrafya olan Tao bölgesinde, Taokhialıların ardından Arsaklıların, Romalıların, Gürcü ve Ermenilerin, Hazarların, Sasanilerin Emevi ve Abbasi gibi kudretli İslam devletlerinin, Gayrimüslim ve Müslüman Kıpçakların, Selçuklu Türklerinin, Saltuklu hanedanının Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin, Timurluların ve nihayetinde de Osmanlıların hüküm sürdüklerini görmekteyiz. Ortaçağ boyunca oldukça farklı etnik kökenin sentezlendiği bölgede farklı dilleri kullanan milletlerin bölgeyi telaffuz ederken de farklı biçimde isimlendirdiklerini görmekteyiz.

Bunlardan Arsaklılar ve Ermeniler Toa bölgesini "Dayk" veya "Tayk" eyaleti şeklinde isimlendirmişlerdir[2]. Prof. Dr. Kırzıoğlu'nun nakline göre Arsakların 15 eyaleti vardı. Bunlardan biri de Dayk (Tayk) eyaleti şeklinde bahsettikleri Tao bölgesiydi ve bu eyalette 8 sancak bulunmaktaydı. Bunlar: 1.Golp, 2.Pertatz-Por[3], 3.Bardizatz-Por[4] 4.Cagast, 5.Pukha, 6.Ukale, 7.Azort[5], 8. Gapor şeklindedir[6].

Gürcü metinlerinde Tao bölgesi: "Tao" ve "Tavo" şeklinde anılmaktaydı[7]. Daha sonra kaynaklarda ifade edilen "Taok" kelimesi ise "K" harfinin eski Türkçede cemi eki olduğu ve çoğul anlamı kattığı göz önüne alındığında Toak şeklinde kullanılan kelimenin Tao'lar veya Tao'lular anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Gürcüler Tao adı ile adlandırdıkları bölgeyi

[1] Ksenophon Taokhialır'dan Khalybialılar'dan ve Phasisliler' den birlikte bahsetmiş ve bu kavimlere karşı Hellenlerin yapmış oldukları mücadeleyi anlatmıştır: Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Kabalcı Yayıncılık, çev. Oğuz Yarlıgaş, İstanbul 2014, s. 321.
[2] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, C. I, İstanbul 1953, s. 90.
[3] Manası: kaleler deresi demektir. Yusufeli (Pert-Ekrek Bölgesi)
[4] Bağlar deresi anlamına gelmektedir. Günümüzde halk "Dere Bağları" şeklinde telaffuz etmektedir, Bardız-Oltu Bölgesi
[5] Tortum bölgesi.
[6] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 91.
[7] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, 1967, s. 103.

6 bölüme ayırıp isimlendirmişlerdir. Bunlar: 1.Brociskevi[8], 2.Liganiskevi[9], 3. Açara[10], 4. Şavşeti[11], 5. Eruşeti[12], 6. Tahoskari[13]

Türk kavimlerinden olan ve Tao bölgesinde de sık sık görülen Kıpçakların Tao bölgesini "Tav Eli" veya "Dav Eli" biçiminde ve Türkçeye daha uygun bir şeklinde telaffuz ettiklerini ve daha sonra da Akkoyunlu, Safavi ve Osmanlı kaynaklarının da yine "Tav Eli" veya "Dav Eli" isimlerini kullanmış olduklarını bilmekteyiz[14].

II. TAO COĞRAFYASI

Tao bölgesi coğrafya olarak oldukça stratejik bir konumda yer almaktadır. Siyasi bakımdan Anadolu'nun girişi diyebileceğimiz Kafkasların, Doğu Anadolu'nun ve Doğu Karadeniz'in kesiştiği bir coğrafyada bulunan ve sürekli mücadelelere tanık olup el değiştiren Tao bölgesinin sınırlarını kesin ve net bir şekilde çizemesek de günümüzdeki Artvin, Yusufeli, Şavşat ve Tortum (Tortum-Uzundere[15]) Narman, Oltu, Olur bölgelerini kapsadığını söyleyebiliriz[16]. Şenkaya'yı da Tao bölgesinin sınırlarına dâhil eden Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu bölgeyi şu şekilde tarif eder: *"Ahıska'dan İspir'e, Bardız'dan Borçka'ya değin uzayan yerleri ve Çoruk boyunu içerisine alan bölgeye Tao veya Taok boyuna göre Arsaklılar çağında Tayk eyaleti adı verilmiştir[17]".* Artvin ve çevresinde araştırmaları bulunan Doç. Dr. Ömer Subaşı ise bölgeyi şu şekilde tasvir etmiştir: *"Tao dar anlamda, Klarceti'nin güneyinde, Çoruh nehri ile Kür nehri arasında, Tortum ve Oltu Nehri vadilerinin oluşturduğu bölgedir[18]."* Erzurum ve çevresi üzerine araştırmalar yapan Doç.

[8] Günümüzdeki Borçka ve çevresi
[9] Diğer bir adıyla Livane, bugünkü Artvin ve çevresi
[10] Günümüzde Acara bölgesi
[11] Şavşat ve çevresi
[12] Diğer bir adı Poskov, Günümüzde Kobloyan ve Ahıska bölgesi
[13] Gürcüce de Taho veya Dahi Kapısı demektir. Günümüzdeki Oltu-Penek bölgesidir, bölgede yaşayan halk bugün buraya Tavusker veya Tavusger demektedir. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s. 90.
[14] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas – Ellerini Fethi (1451 – 1590),* Ankara 1976, s. 198-199; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992, s. 162; Ahmet Aydın, "Çoruh Vadisi (Tao) ve Oltu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi", *AÜSBED*, Sa. 1, C. 7, Erzurum 2006, s. 205.
[15] Kaynaklarda Azort olarak da geçen ve eski adı Azort olan Uzundere, Tortum ilçesine bağlı bucak merkezi iken 1987 yılında idari taksimatla Erzurum iline bağlı ilçe olmuştur.
[16] Ahmet Toksoy, "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 3/1, Ankara Winter 2008, s. 121; Aydın, agm, s. 206.
[17] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 89; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 113.
[18] Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 8/5, Ankara Spring 2013, s. 707.

Dr. Savaş Eğilmez ise bölgeyi tasnif ederken şu ifadeleri kullanmıştır: *"Bölgeyi Kalikale'ye bağlayan önemli kaleler Ardahan, Göle, Oltu ve Narman ile bütün bu havali Panaskert ve Bana da dahil Tao/ Tav ili arazisini teşkil ediyordu*[19]*."*

Yer şekilleri engebeli ve rakımı yüksek olan Tao bölgesi, Kaçkarlar gibi büyük dağ silsilesiyle de bağlantılı olmasının yanı sıra, bölgesel anlamda savunmaya elverişli bir yapıya sahiptir. Yükseltisi fazla olmasına ve birçok bölümünün kışın karasal iklim özellikleri yansıtması dolayısıyla yaşantının zor olmasına rağmen bölgede hatırı sayılır büyük ve güçlü kaleler mevcuttur. Kaleler dışarıdan gelecek tehlikelere karşı eskiçağların ve özelliklede Ortaçağ insanlarının en önemli savunma mekanizmalarındandır. Bölgede günümüz şartlarında bile ulaşılması güç olan önemli kalelerin varlığı ve bu kalelerin sayılarının oldukça fazla olması bölgenin savunmaya ne denli kolaylık sağladığı ve yapılacak taarruzun ne kadar zor olabileceğini açıklar ve kanıtlayıcı niteliktedir.

Nitekim bölgenin dağlık ve engebeli olması antik kaynaklarda da belirtilmiş ve Ksenophon bölgeyi tasvir ederken şu ifadeleri kullanmıştır:

"Bu köylerden sonra Taokhialılar memleketi içerisinde beş Stathmos, otuz fersah gittiler. Erzak azalmaya başlamıştı, çünkü Taokhialılar kalelerde yaşıyorlardı ve bütün erzağı bu kalelerde depolamışlardı. O yüzden Hellenler bir şehri veya evleri olmayan ve içinde sadece erkeklerin, kadınların ve hayvanın bir araya toplandığı bir kaleye vardıkları zaman Kheirisophos'un buraya gelmesiyle saldırması bir oldu. Bir tabur yorulunca başka bir tabur hücum ediyor, sonra onun yerini de yine başkaları alıyordu. Çevresi çok sarp olduğu için kalabalıklar halinde kaleyi sarmak mümkün değildi[20]*."*

Strabon ise Tao ve çevresini şu şekilde tasvir etmiştir:

[19] Savaş Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, EBB Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 50.
[20] Ksenophon, *age*, s. 329.

"Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi[21] arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir[22]..."

Bölgeyi ticari-iktisadi anlamda ele aldığımızda İpek yolunun geçtiği Theodosiopolis, Erzen gibi önemli ticaret merkezlerine yakınlığının yanı sıra Doğu Karadeniz sahiline ve Trapezus (Trabzon) gibi liman kentlerine de yakınlığı bölgenin konumsal anlamdaki avantajları arasındadır. Günümüzdeki yolların neredeyse tamamına yakınının eskiçağ insanları tarafından kullanıldığını göz önüne bulundurursak Tao bölgesindeki yol ağının günümüzdekiyle çok yakın olduğunu söyleyebiliriz. Tortum üzerinden Yusufeli ile Artvin'e ve Doğu Karadeniz sahiline, İspir üzerinden İkizdere-İyidere-Rize istikametiyle Karadeniz sahiline ulaşılabilmekte ve yine İspir üzerinden Yusufeli ve Artvin'e giden farklı bir güzergâhta bulunmaktadır. Bu güzergâhların yanı sıra Tortum ile İspir'i birbirine bağlayan bir yol bulunmakta ve iki bölgeden de direk olarak Erzurum üzerinden tüm Doğu Anadolu kentlerine bağlanan yollar mevcuttur. Hatta Tortum- Narman- Oltu- Olur bölgelerinden Kafkaslara ulaşılarak Gürcistan, İran, Ermenistan, Nahcivan gibi sınır bölgelerine farklı güzergâhlardan uzanan birçok yol ağı bulunmaktadır[23]. Bunun yanı sıra Ani ve Kars gibi Ortaçağın siyasi ve stratejik manada önemli kentlere yakınlığı da bölgenin değerini artırmıştır.

Bölge yalnızca siyasi-askeri ve iktisadi manada değil dini anlamda da büyük bir öneme sahiptir. Bölgede bulunan ve günümüze kadar ulaşan ihtişamlı mabetler bölgenin dini manada önemini yansıtmaktadır. Nitekim Hristiyanların ve daha sonra Müslümanların hâkim olduğu bölge birçok dini mücadeleye de tanık olmuş, Gregoryen mezhebini benimseyen Ermenileri Ortodoks mezhebine geçirmek için Bizans'ın uğraşları olmuştur. Roma-Sasani mücadelesinde ise iki taraf arasında seçim yapmak zorunda kalan Ermenilerin ve Gürcülerin dini inançlarının safları belirlenmesinde önemli etkisi olmuş ve birçok kez inancın siyaseti de etkilediği olaylar yaşanmıştır.

---

[21] Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu'yu birbirine bağlayan Payradyos dağ silsilesi, Bayburt'un kuzeyinden Artvin'in doğusuna kadar uzanıp, Çoruh Nehrinin solunda yer alırlar ve bu dağları günümüz coğrafyacıları Soğanlı, Rize ve Kaçkar dağları olarak isimlendirmektedirler. En yüksek tepesi ise Yusufeli yakınlarında Çoruh Nehri ile birleşen Barhal Çayının kaynağını aldığı Kaçkar Dağlarıdır. Veli Ünsal, "Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası", *AÜSBED*, Sa. 2, C. 8, Erzurum 2006, s. 135.

[22] Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 40.

[23] KGM, 2018 Karayolları Haritası.

Tao bölgesini önemli kılan bir diğer sebepte bölgedeki akarsulardır. Çağlar boyunca ve günümüzde de su ve su kaynaklarının insanoğlu için önemi tartışılmaz. Tao Bölgesi'nin de Tortum Çayı, Oltu Çayı ve Parhal Çayı gibi sulara ve bu çayların döküldüğü Çoruh Nehri'ne sahip olması bölgenin zenginliklerindendir. Zengin yüksek kar yığınların oluştuğu yükseltilerden beslenmekte olan Çoruh Nehri ve nehrin etrafındaki vadileri, bölgenin etnik ve kültürel anlamda şekillenmesinde önemli rol oynamıştır[24]. Antik kaynaklarda "Harpasos[25]" olarak geçen ve Gürcüce adı "Corokhi[26]" olan Çoruh nehrini Kırzıoğlu "Çoruk" şeklinde ifade eder ve bu ismin Çoruh etrafında yerleşen "Çoruk –Çorlar" adındaki Kıpçak boyundan geldiğini savunur[27]. Bu isimlerin yanı sıra "Akampsis", "Corax" ve "Caddours" isimleride Çoruh Nehrini telaffuz etmek için kullanılmış olan diğer isimlerdir[28].

Mescit dağının Çivilikaya tepesinden Çeşmeli Çayı olarak doğup birçok irili ufaklı çay ve dereleri bünyesine katarak Bayburt- İspir ve Artvin gibi il ve ilçe merkezlerinden geçen Çoruh Nehri'ne yolda Altıparmak (Barhal), Tortum ve Oltu çaylarının dahil olmasının ardından Berta (Okçular) Çayı ve Muğrul Çayı ile birleşip Borçka ilçesinden geçerek Borçka'ya bağlı Muratlı Köyü topraklarından Gürcistan'a ulaşır ve Batum'a yaklaşık 7 km uzaklıkta Karadeniz'e dökülür[29]. Altın, gümüş, bakır, kurşun, demir gibi önemli zengin maden kaynaklarına sahip olan ve endemik bitki bakımından dünyanın en zengin yerlerinden olan Çoruh havzası üç bölüme ayrılmıştır. Soğanlı dağları, Bayburt-Gümüşhane dağları, Oltu dağları ve Kop dağını içine alan bölgeye Yukarı Çoruh Havzası; Çiçek, Deve ve Kırkpınar dağlarını içerisine alan bölümüne Orta Çoruh Havzası ve son olarak Kaçkar Sıradağları, Totan Dağı, Hunut Dağı ve Şevval tepesini içerisine alan bölgeye ise Aşağı Çoruh Havzası denilmektedir[30].

---

[24] Aydın, agm, s. 206.
[25] Ksenophon, *age*, s. 335.
[26] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas – Elleri'ni Fethi,* s. 40.
[27] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 199.
[28] Gülseren Mutlu, "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları–1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s. 18.
[29] Osman Aytekin, "Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme", *USAD,* Prof Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı Sa. 25, C. 6, 2013, s. 59.
[30] Sefa Yıldırım, "Artvin İli Okçular Havzasının Eski Çağ Tarihi Coğrafyasına Genel Bir Bakış", *AÜSBED*, Sa. Özel Sayı 2, C. 22, Erzurum 2018, s. 2023; Oktay Özgül, "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları", *Belgü-AÜİBEFD*, Sa. 2, Ardahan 2015, s. 161.

III. TAO BÖLGESİNİN ÇEVRESİ VE KOMŞULARI

Tao bölgesinin güneyinde Phasianlar oturuyordu. Günümüzdeki Pasinler ismi de bunlardan kalmaktaydı. Phasianlar'dan kaynaklarda ilk defa yine Ksenophon bahsetmiştir. Bölgeden "Phasis" bölgede karşılaştıkları halktan ise "Phasisliler" şeklinde bahseder ve bunlar hakkında kısa ama tarihi değeri açıdan önemli bilgiler aktarmaktadır[31]. Phasisler'in yaşadıkları ve Türklerin daha çok Pasin şeklinde telaffuz etmiş oldukları bölge Saltuklular'dan itibaren Basin (Küretü-Basin) yazımı ve bölgeyi kuzey- güney şeklinde iki bölüme ayırarak "Pasin-i Urya ve Sûfla" şeklinde yazılışları da kullanılmıştır[32]. Batılı kaynaklarda "Phasiane", "Vezani-Bizane" isimlerini kullanılmışken[33]. Ermeni Kroniklerinde ise "Pasen", "Basen", ve "Basean" şeklinde geçmiştir[34]. Tao bölgesinin batısında yer alan İspir'e ve Yusufeli yakınlarına ise Saspir veya Hesperitler yerleşmişlerdi. Bugünkü İspir ismi de bu Saspir boyundan gelmektedir. Saspir'lerin biraz daha batısında ve bugünkü Bayburt ve çevresinde Sakaet veya Skyht isimli boy yer almaktadır[35]. Tao'nun güneyinden bir diğer komşusu ise ileride Roma tarafından Theodosiopolis kentinin kurulacağı bölgede yani bugünkü Erzurum ve çevresinde yaşayan Khalybialılar'dı. Ksenophon Khalybialılar hakkında bilgi verirken onların Taokhialılar ile birlikte paralı asker olarak Tiribazos'un kuvvetlerinin yanında Hellenlere karşı savaşmak için bulunduklarını bildirir[36]. Ayrıca Hellenlerin topraklarından geçtiği en yiğit kabilenin Khalybialılar olduğunu ifade eder ve nüfuzlarının az olduğu Khalybialılarıların Mossynoikosların tebası olduğunu belirtir[37]. Taoluların kuzeydoğusuna ise Gogarlar yerleşmişti. Kırzıoğlu, Eski hükümdarları olan Gog'dan ismini almış olan Gogarların Borçalı- Ahılkelek, Çıldır Ardahan ve Göle'de yerleştiklerinin bilgisini verir[38].

Tao'luların ilk komşuları bunlardı. Yüzyıllar ilerledikçe Tao bölgesine sınırdaş olan topluluklar ve bölge isimleri sıkça değişiklik gösterdi. İlerleyen tarihlerde Tao'ya sınırdaş

---

[31] Ksenophon, *age*, s. 321, 413, 415, 417.
[32] Eğilmez, *Erzurum*, s. 171.
[33] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 88.
[34] Ömer Subaşı, "Pasinlerin Bilinmeyen Tarihi 'Ortuzu - Toy – Valarshavan' ", *Hıstory Studies International Journal of History*, Sa. 2, C. 2, Samsun 2010, s. 36- 37.
[35] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 99.
[36] Ksenophon, *age*, s. 303. Ksenophon Taokhialı'lar Tiribazos'un kuvvetlerinin yanında Hellenlere karşı paralı asker olarak yer aldığını bildirse de eserinde Taokhialı'ların kralın tebaası olmadığını ve serbest yaşayan halk olduklarını ifade eder ki buda Taokhialı'ların müstakil olduklarının göstergesidir. Ksenophon, *age*, s. 393.
[37] Ksenophon, *age*, s. 333, 387.
[38] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 99.

olan ve isimleri Tao ile birlikte anılmaya başlayan en önemli bölgeler Theodosiopolis, Khaldia, Klarceti bölgeleriydi. Tao bölgesi tarihi seyir içerisinde adından yüzyıllar boyunca bahsettirdi ve tarih boyunca büyük imparatorluklara komşu olup bazen de büyük imparatorlukların sınırları içerisinde yer aldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

TAO BÖLGESİ'NİN SİYASİ TARİHİ

1.1. ESKİ ÇAĞLARDA TAO BÖLGESİNDEKİ HALK VE DİAUEHİ İLE KHULKHİ (KOLHİS) KRALLIKLARI

Yazılı kaynaklardan önce Çoruh boylarında ve Doğu Anadolu'da yaşayan ilk medeni insanlar, Asya'dan göçüp gelen ve "Asyalı konargöçer" şeklinde tabir edilen insanlardı. Bu insanlardan önce ise Akdeniz kavmi denilen insanlar yaşamaktaydı. Adı geçen bu Akdeniz kavimleri Anadolu'da gelişim gösterirken Asyalı konargöçer insanlar Hazar Denizi güneyinden ve İran üzerinden göç ederek gelirler. Gelen bu Asyalı konargöçer topluluklar Akdeniz kavmi insanlarını öldürür, yerlerinden eder veya da köle olarak çalıştırmaya başlarlar. Asyalı konargöçer bu kavme yazının icadından sonra Sümerlilerin çivi yazılı kaynaklarda ilk defa "Subaru" denilmiş ve yaşadıkları yurtları da "Subar-tu" seklinde geçmiştir. Bakır, demir gibi madenleri işleyerek alet yapabilen ve şehir kasaba kurup boylar halinde yaşayan bu kavme daha sonraları Hurri denilmeye başlanmış[39].

Çoruh boylarının tarihte tanınması ise Hurriler'in soyundan geldikleri konusunda tartışmalar bulunan Urartular[40]'ın zamanında olmuştur. Horasan Yazılıtaş Yazıtı'nda, Delibaba Yazıtı'nda ve Zivin Yazıtı'nda Urartuların Kral Menua (M.Ö.810–786) döneminde Diauehi[41] Krallığı'na saldırdığının ve Kral Utupurşini'ye boyun eğdirip onu vergiye bağladığının bilgisi yer almaktadır[42]. Ardından Menua'nın oğlu I. Argişti'nin M.Ö. 785'e tarihlenen Surp Pagos Kilisesi Yazıtı'ndaki aktarılan bilgilere göre I. Argişti, ayaklandığı ve vergi ödemediği gerekçesiyle başında Kral Mannudubiye'nin bulunduğu Diauehi ülkesine

---

[39] Kırzıoğlu*, Artvin İl Yıllığı*, s. 96.

[40] Urartular hakkında detaylı bilgi için bkz. Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

[41] Diauehi Krallığı'ndan Asur kaynaklarında Daiaeni (Daiani) şeklinde bahsedilmişken Urartular tarafından ise Diauehi (Diaohi) şeklinde isimlendirilmiştir: Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Kadar Artvin", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* , vol. 7/3, Ankara Summer 2012, s. 2333; Nagehan Küçükyıldız, "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.3. Daiaeni'nin ve Diauehi'nin aynı bölge olduğunu savunan araştırmacıların yanı sıra bu iki ismin birbirinden farklı bölgelere ait olduğunu ileri süren bilim adamları da mevcuttur: Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *TİD,* C. XXVII, Sa. 2, İzmir 2012. s. 469.

[42] Süleyman Çiğdem, "Urartu Krallığının Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *AÜSBED*, C.7, Sa.1, Erzurum 2006, s. 95-96; Alpaslan Ceylan – Yavuz Günaşdı, "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, Sa. 13, 2017, s.320-323;

karşı sefere çıktığını, bu sefer sonucunda başta altın olmak üzere birçok maden ve hayvanı vergi olarak aldığını ve Diauehi'yi ülkesine bağladığını öğrenmekteyiz. Daha sonra I. Argişti'in ikinci bir sefer yaptığını ve bu sefer neticesinde ise bölgenin tamamen Urartu hakimiyetine girdiğini görmekteyiz[43]. Yukarıda bahsedilen Diauehi Krallığı sınırları için araştırmacılar farklı bölgeler ileri sürmüşler, bahsi geçen görüşlerden birisi de Diauehi Krallığı'nın Tao bölgesinde yer alan Çoruh vadilerini ve Oltu Çayı ve çevresini içerisine aldığı fikridir[44]. Buna karşın Prof. Dr. Kırzıoğlu ise çoğunlukla batılı araştırmacıların savunduğu görüş olan "Diauehi ülkesinin Kesenephon'un bahsettiği Taokhia ülkesiyle aynı yer olduğu" fikrinin yanlış olduğunu ileri sürer ve Urartu kralı Argişti'nin Diauehi Krallığı'na karşı ordusu ile sefere geldiği zaman Diauehi Krallığı'nın komşularından yardım istediği sırada bu komşularından birisi olan ve diğer komşularının aksine yardım isteğini reddeden (Artvin-Oltu-Narman-Tortum-İspir bölgelerinin hâkimi olan) Khulkhi[45] Krallığı'nın Tao bölgesinde yer aldığını savunur. Diauehi'nin ise Tao bölgesinde yer almadığını ve Tao'nun doğusu ve güneyinde bulunduğunu belirtir. Taoluların ise Diauehi topraklarına değil adı geçen Khulkhi topraklarına gelip yerleştiklerini ileri sürer[46].

1.2. İSKİTLERİN TAO BÖLGESİNE GELİŞLERİ VE BÖLGENİN TAO İSMİYLE ANILMAYA BAŞLAMASI

Urartular, I. Rusa zamanında İskitler'den kaçıp kuzeyden gelen Kimmer kavmi ile mücadele etmek zorunda kaldılar ve bu dönemde ciddi sıkıntılar çektiler[47]. I. Rusa'nın oğlu II. Argişti döneminde ise Kimmer akınlarının etkisini kırmak için önemli tedbirler alındı ve bu tedbirler Kimmer akınlarına karşı bir nebze faydalı oldu[48]. Urartular, Kimmerler'den sonra bu kez M.Ö. 680'li yıllarda Kür-Aras bölgelerine yayılan ve hükümdarları ünlü

[43] Çiğdem, agm, s. 96; Gülseren Mutlu, agm, s. 29; İshak Küçükyıldız, *Erzurum'un Kuzey İlçelerinde Tarihi ve Arkeolojik Veriler (Tortum – Uzundere)*, AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2017, s. 67.
[44] Çiğdem, agm, s. 96-97; Pınarcık, agm, s. 470; Gülseren Mutlu, agm, s. 30; İshak Küçükyıldız, "Tarihî ve Arkeolojik Veriler Işığında Eski Çağ'da Tortum" *AÜEFD,* Sa. 64, Erzurum 2020, s. 406-407.
[45] Bir diğer adıyla Kolhis Krallığı Yunanlılar Bu Kavme Kolkhlar yurtlarına ise Kolkhid ismini vermişlerdir. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s. 56; Gülseren Mutlu, agm, s. 22, 24. Ayrıca adı geçen Kolhis Krallığının Qulha ülkesi ile aynı yer olup olmadığı konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Kemalettin Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası" *Belleten*, C. LXIV, Sa. 241, Ankara 2001, ss. 717-748.
[46] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s. 51, 56.
[47] Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, Bursa Mart-2015, s. 131; Veli Ünsal, "Urartu ve Frig Devletleri'nin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü", *AÜSBD,* C. 2, Sa. 3, Amasya 2018, s. 126-127.
[48] İbrahim Tellioğlu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *AÜTAED,* C. 11, Sa. 27 Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, Erzurum 2005, s. 241.

Bartuta olan İskitler'le uğraşmak zorunda kaldılar[49]. II. Argisti'nin halefi olan II. Rusa akıllı bir politika izleyerek Kimmerler'le ardından da İskitler'le anlaşma yoluna giderek bir taraftan İskit baskıların bir nebze önüne geçmeyi başarırken, diğer taraftan da mücadele ettiği Asurlular'a karşı savaşçı ve güçlü bir topluluk olan İskitler'le ittifak kurmayı başardı[50]. Doğu Anadolu'da Urartular'ın ve Orta Anadolu'da Frigler'in yıkılmasına neden olan Kimmer ve İskitler Batı Anadolu'da Lidya'nın tahrip olmasına ve Mezopotamya da ise Asurluların korku duymalarına sebep olmuştular. Böylelikle Anadolu'nun birçok bölgesinde etkileri bulunan ve dengeleri tamamen altüst eden bu savaşçı ve güçlü İskit kavminin Çoruh vadilerinde yaşayan boylarından ise günümüze ulaşan bazı arkeolojik kalıntılar ile bazı yer adlarının kaldığı düşünülmektedir[51].

Kırzıoğlu, Ksenophon tarafından tasvir edilen Taokhialıların, Daryal- Derbent geçitleri vasıtasıyla Tao ve çevresine gelip yerleşen İskitlerin bir boyu olduğunu ileri sürmektedir[52]. Fakat Kırzıoğlunun ileri sürdüğü bu görüşü doğrulanmamış ve kaynaklarla desteklenmemiş bir iddia olarak kalmıştır. İsimleri İskitlerle de anılan Taolular, bulundukları Toa bölgesinde müstakil bir boy halinde yaşamaktaydılar. Yaşadıkları bölge ise kendi isimileri ile (Taokhia) anılmaktaydı[53]. Romalılar'ın M.Ö. 188 yılında Selevkoslar[54]'ı savaşta yenmesi sonucu Selevkoslar'ın M.Ö. 200 lü yıllarda Aras Kür boylarına yerel yönetici olarak atadıkları Vali Artaksiyas'ı Romalılar tarafından Roma'ya bağlı Armanya' ya (Armenia) kral olarak tain ettiler ve başkenti Armawir olan Armanya Kralı Artaksiyas Çoruh boylarını da hâkimiyetine aldı. Arsaklar'ın bölgeyi fethine kadar Tao da yaşayan halk da bu krala tabi oldular[55].

[49] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 99.
[50] Ünsal, '' Urartu ve Frig Devletleri'nin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü'', s. 128-129; Özgül, ''Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer- İskit Yer Adları'', s. 164; Suzan Akkuş Mutlu, ''İskit Asur ve Perslerin Siyasi ve Kültürel Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme'', *Asia Minor Studies, İntelnational Journal of Socıal Scıences*, C.7, Sa. 2, Kilis 2019, s. 244-245.
[51] Geniş bilgi için bkz: Özgül, ''Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer- İskit Yer Adları'', s. 159-179.
[52] Kızıoğlu, Taolular haricinde Gogarlar, Phasianlar, Saspirler ve Skyth gibi kavimlerin de İskitlerin birer boyu olduklarını ve bu boyların Tao ve çevresine yerleşerek yerleştikleri bölgelerin kendi isimleriyle anılmasına sebep olduklarını iddia etmektedir. Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 99.
[53] Ksenophon, *age*, s. 321.
[54] Selevkoslar: Makedonya İmparatorluğu parçalanmasının ardından Büyük İskender'in generallerinden biri olan I. Seleukos tarafından kurulmuş Seleukos İmparatorluğu veya Selevkoslar.
[55] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 105-106.

1.3. ARSAKLILAR VE ARSAKLILARIN TAO VE ÇEVRESİNDEKİ HAKİMİYETLERİ

Arsaklılar ilk defa M.Ö. 247 yılında İran coğrafyasında İskender'in haleflerinden Selevkosluları yenerek ve onları batıya sürerek kurulmuştur. Devletin ismi Dahalar'ın Parni veya Parn- Barın boyunun reisi Arsakes' den (I. Arsak) dolayı Arsaklılar şeklinde isimlendirilmiş ve aynı zamanda Horasan'daki Partiyan bölgesinde kurulduğundan dolayı da Partlar veya Part Devleti şeklinde ikinci bir isimle anılmıştır[56]. Kırzıoğlu, Arsaklı Hanedanı'nın Türk olduğunu ileri sürer ve bunların Seyhun ile Hazar Denizi'nin doğu kıyıları arasında oturan, çok kudretli ve savaşçı bir kabile olan Daa veya Dahe (Dahi) isimli İskit kabilesiyle aynı olduğunu ve bununla beraber Taolar'la aynı boydan olup günümüzdeki Teke/Take Türklerinin de ataları olduğunu savunmaktadır[57]. İran coğrafyasında kurulmuş ve başkenti Hemadan olmakla beraber İran, Horasan ve Irak bölgelerinde hüküm sürmüş olan Arsaklılar, Büyük Arsak şeklinde de anılan I. Mitridat zamanında kardeşi veya yeğeni olan Val- Arsak'a 90 bin asker ile Kür-Aras boylarının uç beyliğini verir. Ordusu ile Aras-Kür boylarındaki Almawir bölgesine gelen Val- Arsak, bölgenin ve yakın çevresinin ileri gelenlerini çağırarak bölgelerinde birer Satrap olarak kalacaklarını söyleyip onları hâkimiyeti altına aldı ve böylelikle Arsaklılar'ın Küçük Arsaklılar denilen kolunu kurmuş oldu[58]. Bu ileri gelenlerden birisi olan ve gelip ilk itaat eden kişi Sampa-Sanpa Pakarat idi. Val- Arsak'a hediyeler sunmuş, kızını Val Arsak'ın oğluyla evlendirmiş ve Val-Arsak'a taç giydirmiş olan Pakarat, Val Arsak'dan başvezir rütbesindeki "Takatir" unvanı almıştır. I.Tiridat tarafından kurulacak olan ikinci Arsaklı sülalesinin yıkılışına kadar da başvezirliği Sampa Pakarat'ın soyundan gelenler yapacaklardır ve ileride Bagratlılar'da (Bagratuni veya Pakraduni Krallığı) bu Sampa Pakarat'ın soyundan gelmektedir[59]. I. Tiridat Han çağında da Küçük Arsaklı Devleti'nde başvezir Pigurat oğlu Senbat (Sempat) Pakarat idi. Bu dönemde Hun-Peçenek ve Hazar akıncılarının Kür boylarına vurduğu fakat Tao ve Pasin bölgelerinde Senpat Pakarat'ın bunlara geçit vermediğini görmekteyiz[60]. Daha sonra Küçük Arsaklıların

[56] Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınları, Bursa 2018, s. 124-125.
[57] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 90.
[58] Arsakes veya I. Arsak tarafından İran coğrafyasında kurulmuş olup İran, Horasan ve Irak bölgelerinde hüküm süren ve başkenti Hamedan olan devlete Büyük Arsaklılar, daha sonra Val- Arsak tarafından Tao bölgesini de kapsayan Armenia bölgesinde kurulmuş olan devlete ise Küçük Arsaklılar denilmiştir: Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 106.
[59] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 106-107.
[60] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 107-108.

Başrahibi Aziz Greguvara tarafından Tao'da dâhil geniş bir bölgeye Hristiyanlığın yayıldığını görüyoruz. Bu gelişmelerin ardından M.S. 350-369 yılında II. Arsak Han zamanında Mamikonlu Vasat (Basat) Bey Bagratlılar'ın yerine ordu başbuğu olur ve böylelikle ordu başbuğluğu görevi Bagratlılar'dan Mamikonlular'a geçerek el değiştirir[61]. Arsaklı Varaztat Han (374-378) zamanında Ordu Başbuğu Mamikonlu Manuel Bey ile arasında anlaşmazlık çıkar ve iki taraf Erzurum'da savaşır. Savaşta yenilen Arsaklı hanı Roma'ya sığınır. Roma İmparatoru I. Theodosius 379 yılında Arsaklar'ın soyundan gelen Val-Arsak Han'ı batı, III. Arsak'ı da doğu hâkimi yaparak Arsaklar ülkesini iki kardeş arasında paylaştırır. Tao bölgesininde içinde bulunduğu kısmı elinde tutan Val- Arsak 387 yılında ölünce Batı Arsaklılar Roma'ya bağlanır. Doğu Arsaklılar ise Sasani himayesinde olmak üzere 429 yılına kadar Doğu Arsaklı hanları idaresinde kalır[62].

1.4. ROMA SASANİ MÜCADELESİ SIRASINDA TAO BÖLGESİ

Roma İmparatoru I. Theodosius ve Sasani Hükümdarı Şah III. Şâpur arasında 387 yılında yapılan anlaşma ile Armenia bölgesi ikiye ayrılmış, Tao bölgesini de kapsayan Batı Armenia Roma himayesinde ve III. Arsak'ın yönetimine kalırken Doğu Armenia (Pers Armenia) ise Sasani himayesinde IV. Hüsrev'e bırakılmıştı[63]. Roma ve Sasaniler arasında Armenia ve İberya bölgelerinde sık sık mücadeleler gerçekleşmiş ve zaman zaman da bu iki güç arasında anlaşmalar vuku bulmuştur. Bu dönemde iki büyük devlet aralarında mücadele ederken Ermeniler ve Gücüler bölgede etkin yerel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeniler Armania'da etkin iken İberya da ise Kartli hâkimiyeti yani Gürcü hâkimiyeti vardı ve bu iki unsur Transkafkasya'nın en önemli unsuru konumundaydılar. Bu iki unsur kimi zaman Sasaniler safında yer alırken kimi zaman da Roma safında boy göstermişler, şahsi çıkarları ve dini inançları da safların belirlenmesindeki en önemli iki etken olmuştur. Bu sıralarda Roma-Sasani mücadelesi tüm hızıyla sürerken büyük bir hükümdar olarak anılan I. Theodosius zamanında Anadolu'da ve Çoruh boylarında Hristiyanlık hızla yayılmaya başladı[64]. Hristiyanlığın yayıldığı bölgelerden birisi de Tao idi ve Tao da Hristiyanlığı kabul

[61] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 109-111.
[62] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 111.
[63] Savaş Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis'in Kuruluşu", *AÜTAED*, Sa. 33, C. 14, Erzurum 2007, s. 186; Ömer Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turki*s, vol. 5/3, Ankara Summer 2010, s. 1828.
[64] Gürcülerin tıpkı Bizans'da olduğu gibi Ortadoks mezhebini benimsemelerine karşın, Ermeniler Gregoryan mezhebini benimsemişler. Bizans ise bu durum karşısında Gregoryan Ermenileri Grek Ortadoksluğu'na

eden halkın Sasanilere ve onların himayesinde bulunan İber/Kaltli hükümetine karşı tutumları da oldukça soğuk bir şekil almıştı. Buna karşılık 408-410 yılları arasında IV. Mirdat İber/ Kartli kralı oldu. Hem Sasanilerle hem de Roma ile düşman olan ve soyu İran'a dayanan bu kral[65] Tao bölgesine saldırıp bölgeyi kendi hâkimiyetine bağladı. Buna karşın I. Vakhtang zamanında Hazarlar'ın Kartli ülkesine karşı yapmış oldukları akınları sırasında Tao bölgesinde yaşayan halk, topraklarından İberliler'i kovmayı başarırlar. Devam eden süreçte zaman zaman yine İberyalılar Sasaniler'in de desteğini alarak bölgeyi hâkimiyetlerine bağlama çabaları olsa da Tao halkı Bizans'ın desteğini de alarak her seferinde bunları kovmayı başardılar[66].

Armenia - Sasani savaşları 451 yılından 485 yılana kadar sürerek Nuvarsak Antlaşması ile sakinleşir. 520 yılında yeniden başlayan Roma- Sasani savaşları 525 yılında dursa da 527 yılında tekrar başlayıp nihayet 532 yılında gelindiğinde kalıcı bir anlaşma sağlanır. Bizans'ın yıllık haraç vermesi şartıyla gerçekleşen ve süresiz olarak tanımlanan bu anlaşma ile İranlı Sasaniler'in ve Sasaniler'den destek alan İber-Kartli Krallığı'nın Tao bölgesine akınlarını tekrarlama ihtimali kalmadı[67]. Bizans'a 532-575 yıllarında bağlı kalan Tao bölgesinde ise geçmişte bölgede aktif olan Bagratlılar ailesi tekrar itibar kazandılar ve bölgede nüfuzlarını artırıp güçlü bir konuma gelerek Tao bölgesinde yönetici oldular[68].

---

geçirmek için dini manada ciddi baskılar uygulamıştır: Murat Keçiş - Cüneyt Güneş, "Bizans Kafkasya'sının Yönetimine Dair Bazı Tesbitler", *KİD*, C. 12, Sa. 23, Trabzon 2017, s. 11.

[65] Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, not. ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 115-116.

[66] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 112.

[67] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2017, s. 65-66; Mehmet Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler", *ÇÜSBED,* C. 17, Sa. 3, Adana 2008, s. 327-329; Ahmet Kütük, "İmparator I. Justınıanos'un İlk Yıllarında Bizans İmparatorluğu'nun Mezopotamya Sınırı (527 – 532)", *TOD*, Sa. XVIII, Haziran-2014, s. 158.

[68] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 112-113. Roma-Sasani mücadelesi, Sasani hanedanının devlet kurduğundan itibaren başlayıp IV. ve VII. yüzyıllar arasında uzun süreli mücadeleler gerçekleşmiştir. Roma ve Part mücadelesinin adeta devamı gibi karşımıza çıkan Roma Sasani mücadelesi bittikten sonra yerini İslam-Bizans mücadelesi alacaktır. Roma-Sasani mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *TD*, Sa. 47, İstanbul 2008, s. 1- 22; Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* vol. 6/1, Ankara Winter 2011, s. 685-703.

1.5. MÜSLÜMANLARIN İLK DEFA BÖLGEYE GELİŞLERİ VE ARAP BİZANS MÜCADELESİ

Roma ile Sasaniler'in arasındaki mücadele devam ederken 571 yılında İslam dini Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) dünyaya geldi. Hz. Muhammed (s.a.v.) önderliğinde başta Mekke ve Medine olmak üzere Arabistan yarımadasında İslam dini yayılmaya başladı ve böylelikle hızla Müslüman olan kitlelerle birlikte İslam Devleti temelleri atıldı. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) 632 yılında vefatı ile Müslümanların başına Hz. Muhammed'in (s.a.v.) halefleri geçti ve Halifeler Devri de denilen dönem başlamış oldu. Halifeler Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberlik görevi haricinde askeri-siyasi ve idari anlamda görevlerini üstlenmişlerdi. Bu dönemde İslamiyet, Arap coğrafyasını aşıp hızlı bir şekilde yayılırken İslam fetihleri-gaza hareketleri de etkin bir şekilde sürmekteydi. Göktürk- Hazar ve Bizans'la sıkı mücadeleye girilen Halife-i Raşid döneminin ikinci halifesi olan Hz. Ömer (634-644) zamanında 636 yılında Kadisiye ve sonrasında 642 yılında Nihavend Savaşı'nda Müslümanlara mağlup olan Sasaniler tarih sahnesinden çekilmeye başladılar[69]. Böylelikle yüzyıllardır süren Roma-Sasani mücadelesi sona ermiş, iki gücün uzun mücadelelerinden kaynaklı bölgedeki nüfusun azalması sonucunda İslam Devleti'nin Kafkasya'ya Doğu Anadolu'ya ve Çoruh boylarına dolayısıylada Tao ve çevresine akınları daha rahat olmuştur. Önceki Roma-Sasani mücadelesi yerini Arap-Bizans mücadelesine bırakmış ve aynı zamanda İslam-Hristiyan mücadelesi haline gelip dini bir mücadeleye bürünmüştür. Bu mücadele ilerleyen asırlarda da devam ederek Bizans'ın İslam safındaki en güçlü rakipleri Selçuklu ve Osmanlı Türkleri olmuştur.

Müslümanların Ermeniyye'ye (Armeniyya - Armenia) ilk defa gelişleri Sasanilerin daha yıkılmadığı 638 tarihine dayanır. Bu tarihte Hz. Ömer tarafından görevlendirilen İlyas oğlu Genem az miktarda askerle Ermeniyye'yi ele geçirmiş fakat kısa bir müddet sonra bölge tekrar Bizans'ın hâkimiyetine geçmiştir[70]. Bu küçük kayıttan sonra yine Hz. Ömer zamanında 643 yılında Kafkasya'ya yönelik bir harekât gerçekleştirildi. Hz. Ömer

[69] Esko Naskali, "Sâsânîler", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 176.

[70] İbnü'l Esîr, İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târîh, C. II, ter. Beşir Eryarsoy- Ahmet Ağırakça, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 465-468; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s. 34; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 213; Bayram Arif Köse, "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s. 69. Prof. Walter E. Kaegi, Komutan Genem'in bu sefere 638 yılında değil 640 yılında çıktığını söylemektedir: Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 289-290.

Derbent'in fethi için Sürâka b. Amr'ı görevlendirmişti ve ona yardımcı olması için de Habîb b. Mesleme el Fihrî gönderilmişti. Habîb b. Mesleme vasıtayla Ermeniyye'nin belirli bir kısmı bir kere daha İslam devleti tarafından fethedildi[71].

Daha sonra Hz. Osman halife olunca İslam fetihleri hızla devem etti. Hz. Osman Şam ve El-Cezire Valisi Muaviye'ye bir mektup yazarak Habîb b. Mesleme'nin Ermeniyye üzerine yapılacak bir sefer için görevlendirilmesini istedi. Mesleme, El-Cezire ahalisinden oluşan ordusu ile harekete geçerek 645 yılında Ermenilerin Karin (Garin) Bizans'ın Theodosiopolis ve Arapların ise Kalikala adını verecekleri Erzurum'u fethetti. Mesleme liderliğindeki İslam orduları Erzurum'dan başka Divin'i zapt edip Divin'de bir yerel yönetici bulundurmaya başladılar[72]. Bu başarılardan sonra İslam orduları Kars, Tiflis, Gence gibi bölgeleri kolayca fethederek İberyalılar ile anlaşma sağladı. Yapılan anlaşmaya göre halkın canı, kilise ve havra gibi mabetleri güvence altına alınacak, buna karşın halk ise her aile 1 dinar olacak şekilde cizye vergilerini ödeyecekti[73]. Bu anlaşmayla dikkat çeken önemli bir husus da Bizans'ın baskıcı tavrı ve hâkimiyetindeki herkesi Hristiyan Ortodoks yapma anlayışına karşın Müslümanların İslam hoşgörüsü gereği farklı inançlara saygı göstermeleri ve inanç özgürlüğü sağlamalarıdır. Dolayısıyla Armenia, İberya gibi önemli bölgelere gelerek burada hâkimiyet kurmayı başaran ilk Arapların; gerçek İslam anlayışıyla bu bölgedeki insanlara yaklaşıp yerel halkın kısa sürede gönlünü kazanmayı başarmış olmaları dikkat çekici bir durumdur. Burada Müslümanlığın toplu bir şekilde olmasa da halk tabanında yavaş yavaş itibar görmeye başladığını savunabiliriz. Nitekim Kırzıoğlu'nun naklinden Ardanuç bölgesinde bir İslam kuvvetinin yerleştiğini öğreniyoruz. Bu başarılar sonucunda Çoruh boylarının dolayısıyla da Tao bölgesinin halkının da cizye ödeyip İslam hâkimiyetine bağlandığını görmekteyiz. Cizye'ye bağlanan bölgeler ise Kırzıoğlu'nun belirttiği: Ahıska, Ardahan, Çıldır, Göle, Şavşat, Ardanuç, Artvin, Borçka, Oltu, Tortum ve Yusufeli'nden oluşmaktadır[74].

---

[71] Ebû Ca'fer Muhammed Bin Cerîr'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. III, ter. M. Faruk Gürtuna, Sağlam Yayınevi, İstanbul t.y., s. 490-492; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C. 7, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 203-204; Ömer Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *AÜTAED*, Sa. 49, Erzurum 2013, s. 331; Köse, agm, s. 69.

[72] İbnü'l Esîr, C. II, s. 574; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul Mart-2005, s. 285.

[73] Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faliyetleri", s. 1834-1835; Subaşı, ''Arap Fethinden Selçuklu hâkimiyetine Kadar Artvin", s. 2332.

[74] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 115-116.

İslam ordularının Ermeniyye ve İberya'ya kadar uzanan ve Çoruh boylarını da içine alan geniş bir bölgeye temelinde İslam'ı yaymak olan ama şimdilik keşif, fetih ve ganimet sebebiyle yapmış oldukları akınlarda bu denli başarılı olmaları ve bu bölgelerdeki halkı cizye vergisine bağlayıp hâkimiyet kurmaları Bizans'ı da endişelendirdi. Bizans tahtında bulunan İmparator II. Konstans (641-681) süregelen bu olaylar karşısında bazı önlemler almaya başladı. İmparator ilk iş olarak Reştuni Teodors'u 647 yılında Ermeni ordularının başına başkumandan olarak atadı. Daha sonra Reştuni zincirlenerek imparatorun karşına getirildi. İmparator ilk hamleden istediği faydayı sağlayamayınca sürgünde olan Bagratlı Varazdirot'un Armenia'ya geri dönmesi sağlandı ve kendisine imparator tarafından Kuropaletes (Küropalet, Kuropaletis) unvanı verildi. Yapılan hamleler neticesinde bölgede Bizans hâkimiyeti tekrardan tesis edilmeye çalışılıyordu. Bizans 650'li yıllarda hâkimiyeti yavaş yavaş eline almaya başladı ve 653 yılında Araplar ile yapılan anlaşma sonucunda Bizans İmparatoru Erzurum'a geldi ve bölgeyi tekrar Bizans hâkimiyetine soktu. Theodosiopolis, Tao ve Basean'ın ileri gelenleri ile Bagratlılar (Bagratuniler-Pakraduniler) gibi birçok yerel halkın ileri gelenlerini kabul ederek, kan dökmeden Armenia ve İberya topraklarını da Bizans'a bağlamış oldu[75]. Ardından Divin'e gelen imparatorun burada kabul ettiği konukları arasında dönemin önemli şahsiyetlerinden Taolu III. Nerses[76] de bulunmkaktaydı. İmparatorun 655 yılında bölgeden ayrılışının ardından İslam orduları Reştuni Teodors'un da yardımlarıyla bölgeyi tekrar hâkimiyet altına aldılar ve Teodors'u Armenia ve İberya'da dâhil geniş bir bölgeye vali olarak atadılar. Lakin Çoruh boylarında yer alan Tao bölgesi bu toprakların dâhilinde değil halen Bizans'ın elinde bulunmaktaydı[77].

Tao ve çevresinde gelişmeler bu şekilde şekillenmişken İslam âleminde karışıklıklar ve anlaşmazlıklar yaşanır. Halife Hz. Ali'ye karşı olan Şam Valisi Muaviye Ermeniyye bölgesinde bulunan İslam ordusunu kendisine yardıma çağırdı ve İslam ordusu bölgeden ayrılınca Bizans daha önce Müslümanların aldığı toprakları geri aldı. Muaviye 661 yılında

[75] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 286-290; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin", s. 2333.

[76] III. Nerses diğer ismiyle Taolu Nerses diye de adlandırılan Nerses, Bizans tarafından 652 yılında patriklik görevine getirilmiş ama Greksever tutumundan dolaylı, Araplardan ve Bizans'la arası bozuk olan Reştuni'den çekindiğinden dolayı 652 yılında görevi bırakarak Tao bölgesine gitmiş 658 yılında Bizans hâkimiyetinden yararlanarak tekrar patrik makamına geri dönmüş ve 661 yılında ölünceye kadar bu patriklik görevini ifa etmiştir. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 286, 293.

[77] Kırıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 118; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 218; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin", s. 2233-2334.

Emevi Devleti'ni kurup tekrar akınlara başlayıncaya kadar daha önce ele geçirilen yerler Bizans'ın hkimiyetinde kaldı[78].

1.5.1. Emevi Dönemi Arap-Bizans İlişkileri Esnasında Tao bölgesi

İslam dünyasında yaşanan hadiseler ve iç buhrandan sonra Muaviye'nin (661-680) önderliğinde Şam'da kurulan Emevi Devleti ile Armenia bölgesine yeni akınlar başladı[79]. Emeviler İslam coğrafyasında hâkimiyet kurduğu sırada Armenia bölgesinde Bizans'ın tayin ettiği Mamikonlardan Dawıt oğlu Hamazaps bulunmaktaydı. Şam'da Emevi Devleti'ni kurmuş olan Muaviye ise Hamazap'ın kardeşi olan Mamikonlu Grigor (662-685) Bey'i Ermeniyye patriki adıyla bölgeye vali olarak atadı[80]. Daha sonra bölgenin ileri gelenlerine bir mektup göndererek tüm ülkeyi barış ile yeniden halifeliğe bağladığını bildirip halka haraç ödemelerini kabul ettirdi. Böylelikle Bizans'tan da Kuropaletes unvanı almış bir isim olan Mamikonlu Grigor, bölgeyi 24 yıl Emevilere bağlı bir şekilde yönetti[81]. Bu arada Tao bölgesi yine 655'teki gibi bu dönemde de Bizans'ın elinde bulunuyordu.

Grigor Mamikonlu valiliğinde Armenia bölgesinde sukut ve huzurlu yıllar yaşanırken 685 yılında Hazarlar'ın akınları sırasında Grigor Mamikon hayatını kaybetmesi sonucu bölgede karışıklık yaşandı ve bölge iki yıl kadar başsız kaldı. Bölgedeki belirsizliğin ardından Bagratlı Purat oğlu Aşut Arapların desteği ile halkın başına geçmeyi başardı ve kardeşi Sembat'ı da ordu başbuğu yaptı[82]. Böylelikle Hazarlar'ın akınlarında bayağı kudreti azalan Mamikonlular yerine Bagratlılar tekrar güçlenmeye başladı. Bu sırada Hazarlar da sürekli bir akın halindeydi ve 690 yılında Aras boylarında birçok yeri Müslümanlardan alıp yerleşmeye başladılar. Hazar akınları devam ederken Aşot halifeye sadık kalarak vergilerini Araplara vermeye devat etti[83]. Hazarlar'ın ardından Bizans da harekete geçti General Leontios tarafından 686 yılında Erzurum (Kalikale) ve çevresi Bizans'a bağlandı. Bu tarihten sonra Kalikale'de hâkimiyet sık sık el değiştirmeye başladı. Dönem dönem Bizans'a tabi olan şehir belirli dönemlerde de Arapların eline geçiyordu. Bu durum karşısında Tao'da yaşayan Nerses, Kalikale Bizans hakimyetine geçtiğinde Tao'dan ayrılıp aktif rol oynarken

[78] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 218-219.
[79] İsmail Yiğit, *Emevîler (661-750)*, İSAM Yayınları, Ankara 2019, s. 35.
[80] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 293; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, s. 294.
[81] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 219.
[82] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 295. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 220-221.
[83] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 221.

Araplar geldiklerinde ise dağlık engebeli ve oldukça korunaklı olan Tao bölgesine çekilmekteydi. Nerses'in yanı sıra Bagratlıların da zaman zaman Bizans'a yardımcı olmaları ve mevcut şartlara göre belli dönemlerde Arapların safındaymış gibi görünmeleri sonucunda Arapların kendilerine duyduğu güveni kaybettiler[84]. Emevi-Bizans mücadelesi Kalikale'de bu şekilde devam ederken stratejik açıdan önemli bir bölge konumundaki Tao ise halen Bizans'ın elinde bulunuyordu. Araplar Bizans ile mücadele içerisindeyken aynı zamanda Kür Aras boylarında Hazarlar'la yoğun mücadeleleri de devam etmekteydi ve yaklaşık 80 yıl kadar sürmüş olan mücadele Halife Hişam'ın zamanına kadar genellikle Hazarlar'ın üstünlüğüyle sonuçlanıyordu [85].

Halife Hişam'ın (724-743) zamanında ise Emeviler başarılı olmaya başladılar. Tao bölgesinin haâkimiyeti de bu dönemde Arapların eline geçti. Hişam'ın görevlendirdiği yeğeni II. Mervan ordusuyla 737 yılında Hazarlar'ın üzerine yürüdü ve Hazarlar'ı mağlup etti[86]. Daha sonra Mervan, Hazarları Kür Aras boylarına kadar sürdü ve Kür Aras boylarını geri almayı başardı. Mervan, Hazar seferinin dönüşünde ise Çoruh boylarını fethetti ve Bagratlılar da Mervan'a itaat etti. Ardından Mervan 744 yılında Tao'da bulunan bugünkü Şavşat bölgesindeki Tokharis kale ve kilisesini yıktırdı[87]. Bu sırada Halife Bagratlı Aşot'a vergilerin toplanması işini ve Ermeni Hristiyanların lideri olma görevlerini vererek ona Ermeniyye patriki unvanını verdi[88].

Tarihler 744 yılına geldiğinde ise İslam âleminde tekrar karışıklıklar ve saltanat mücadelesi baş gösterdi. Ermeniyye valisi olan Mervan da Divin'den ayrılarak bu mücadele de saltanatı ele geçirmek için Şam'a gitti ve orada 744 yılında halife olmayı başardı. Böylelikle II. Mervan 744-750 yılları arasında son Emevi halifesi olarak tarihteki yerini aldı[89].

---

[84] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 221-223.

[85] Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 2019, s. 38-39; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 163.

[86] İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IV, ter. Yunus Apaydın-Beşir Eryarsoy, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 424; Kurat, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 38-39; Yiğit, *age*, s. 114.

[87] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 116-117.

[88] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 225.

[89] Ebû Ca'fer Muhammed Bin Cerîr'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. IV, ter. M. Faruk Gürtuna, Sağlam Yayınevi, İstanbul t.y., s.382; İbnü'l Esîr, C. IV, s. 514-516; Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945, s. 197; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C. 10, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, s. 46-48; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin", s. 2336.

1.5.2. Abbasi-Bizans ve Abbasi-Hazar Mücadeleri Sırasında Tao Bölgesi ve Bagratlılar

İslam âleminde iç mücadeleler yaşanırken (Şam - Irak mücadelesi[90]) Bizans V. Konstantinos imparatorluğunda 751 yılında Kalikale'yi Arapların elinden aldı[91]. Fakat kısa sürede Müslümanlar bölgeyi geri almayı başardı. Arap-Bizans sınırı bu şekilde sürekli değişkenlik gösterirken VIII. yüzyılın sonlarında Müslüman Araplara karşı yerel yöneticiler bir ittifak oluşturdular. Bagratuni, Mamigonyan ve Ardzruni ailelerinin oluşturdukları bu ittifak adeta haç-hilal mücadelesi başlatmış oldu ve bu isyancıların başlarına 771 yılında Mamigonyanlı Ardavazt geçti. Arapların kendilerini uzun süre uğraştıran ve yoran bu isyanı bastırmaları zor oldu. Zaman zaman Bagratlılar ve Mamikonların arasındaki mücadeleden de faydalanan Araplar, 772 yılında Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un bölgeye yardım için 30 000 kişilik bir ordu göndermesiyle bölgede güç tazelediler. Gelen ordu ile bölgedeki asker birleşti ve 772 yılında yapılan Erciş Savaşı sonucunda çok büyük uğraş verdiren bu isyan son buldu[92].

Araplar bir taraftan Bizans ve yerel güçlerle uğraşırken bir taraftan da Hazarlar ile mücadele etmek zorundaydılar. Tarihler 764 yılını gösterdiğinde Hazarlar yeni bir akın gerçekleştirdiler. Kafkaslar'ı aşıp gelen Hazarlar, Tiflis'i ele geçirip 779 yılına kadar devam eden akınlarıyla Emeviler zamanında fethedilen Tao ve çevresini de (Aras, Kür ve Çoruh boylarını) Müslümanların elinden aldılar. Emeviler zamanında Tao ve çevresinde Arap himayesinde yöneticisi olan Aşot'un torunu Adarnase'de (764-786) Hazarların himayesinde Tao ve çevresinin hâkimi oldu[93].

---

[90] Bir tarafta Mevali politikası güden Şam'dakiler yani Emeviler diğer tarafta Şam'dakileri peygamber soyunun katili olarak gören Iraklılar. Mücadele Emevi Devleti'nin yıkılıp Abbasi Devleti'nin kurulması ile sonuçlanır. Bir anlamda Emeviler'den itibaren hanedanlık şekline bürünen İslam devletinin hanedanının değiştiğini söyleyebiliriz. Bu iki hanedan arasında birçok farklılıklar mevcuttu. Bunlardan en dikkat çeken farklılık Emeviler de Arap olan Müslümanları farklı ırklardan olan Müslümanlara karşı üstün görme anlayışı ve Araplara ayrımcılık yapılması, buna karşın Abbasiler'de İslam kaidelerine daha uygun olan eşitlikçi anlayışın daha ağır basmasıydı. Bu durumda İslam medeniyetinde Müslüman olan fakat Arap olmayan kişilerin (Mevalinin) İslam toplumunda önemli bir unsur haline gelmelerine ve İslam düşüncesinin oluşmasında rol oynamalarına sebep olması hasabiyle önemlidir. Nahide Bozkurt, *Abbâsîler (750 – 1258)*, İSAM Yayınları, Anakara 2019, s. 21-23, 165; Mustafa Özkan, *Dört Halife ve Emevîler Döneminde Din - Devlet İlişkisi,* Araştırma Yayınları, Ankara 2015, s. 128.

[91] İbnü'l Esîr, C. IV, s. 605; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 308-309; Ostrogorsky, s. 155-156; Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî – Bizans Mücadelesi (132 – 193 / 750 – 809)*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2015, s. 65-68.

[92] Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin", s. 2337; Köse, agm, s.72.

[93] Kurat, *age*, s. 39; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 117; Mustafa Demirci, "Abbasîler ile Hazarlar Arasında ki İlişkiler (VIII–IX. Y.Y.)", *TP*, Sa. 5, 2011, s. 116.

Tarihler 786 yılına geldiğinde ise dönemin Abbasi Halifesi olan Harun Reşid tarafından Tiflis'te bir İslam emirliği kuruldu. Tao, Kartli ve Ahıska bölgeleri Tiflis emirliğine dolayısıyla Irak'taki Abbasi Halifeliği'ne bağlandı. Hazarlar himayesinde Tao'ya hâkim olan Adarnase'nin oğlu Aşot (et yiyen Aşot) ise 800 yılında son defa Aras Kür boylarına inen ve Tiflis'i ele geçiren Hazarlar'a karşı Abbasilerin safında yer aldı. Aşot Ermeniyye Valisi Şeybanlı Yezid'in emrinde Hazarlar'ın geri püskürtülmesinde önemli başarılar gösterdi ve yıldızı iyice parladı. Böylelikle Abbasi Halifesi Harun Raşid'in güvenini kazanmayı başaran Aşot, halife tarafından 806 yılında Diwin Emirliği'ne bağlı kalmak şartıyla tüm Gregoryenlerin başına getirildi[94] ve sınırları genellikle Tao'yu da kapsayan Kartli Bagratlı Krallığı kuruldu. Aşot tarafından kurulun bu krallık 1801'e kadar yaşayacak olan hanedanın da başlangıcı oldu. Bölgeyi İberyalılaştırmaya başlayan Aşot, sadece halifenin değil Bizans'ın da gözüne girmeyi başardı ve İmparator V. Leon tarafından kendisine Kuropalates unvanı verildi[95].

Merkezi Bağdat olan İslam Devleti kendisine büyük sorun yaşatan Babek isyanı[96] ile uğraşmak zorunda kaldı. Aşot ise bu fırsattan kendisine çıkar sağlamak amacıyla, Bizans'ın da durumdan faydalanmak isteyeceğini öngördüğünden Abbasiler yerine Bizas'ın safında yer almayı tercih etti ve 816 yılında Şavşat ve Kalerjet bölgelerini bozguna uğratıp yağmalattırdı. Bundan sonra yine Bizans'ın gazına gelerek Gence ve Berde bölgeleri başta olmak üzere İslam topraklarını kendi hâkimiyetine bağlamayı kararlaştıran Aşot'un bu düşüncesi kendi sonunu getirdi. Emir Halil tarafından 29 Ocak 826 tarihinde yenilerek öldürüldü. Aşot'tan geriye bu isyan bayrağı sonucunda Tao tekrar Müslümanların elinde kaldı[97]. Aşot'tan sonra oğulları Adarnase, I. Bagrat ve Guaram Abbasilere tabi olmuş vaziyette babalarının bütün topraklarına sahip oldular[98]. Kardeşleri ile birlikte Tiflis'e tabi olan I. Bagrat, önce Rum İmparatoru Teofil'in (Theofilos) Erzurum ve çevresindeki

---

[94] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 326; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 117.

[95] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 329; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin", s. 2339.

[96] Hürremiye hareketinin lideri Babek tarafından 816 yılında Azerbaycan'da başlatılan isyan, devletin otoritesi için ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı. Bölgedeki halk yaşadıkları yerlerin Müslüman Araplar tarafından fethedilmiş olması ve halen ellerinde bulundurulmasından hoşnut olmadıkları için isyana yoğun destek vermekteydiler. Halife Me'mûn ve Halife Mu'tasım dönemlerinde gerçekleşen isyan Halife Mu'tasım'ın Türk asıllı komutan Afşin'i görevlendirmesiyle Afşin'in 837 yılında Bezz şehrini ele geçirip ardından 838 yılında Babek'i halifeye getirmesiyle sonuçlanmıştır. Babek de bu tarihte idam edilmiştir: Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek" *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 376-377; Bozkurt, *age*, s. 79, 90.

[97] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yılığı*, s. 118.

[98] Brosset, *age*, s. 228.

işgallerine karşı Kaçkakar Savaşı'nda başarı gösterip Abbasi zaferine yardımcı oldu. Akabinde 852 yılında Tiflis'teki Abbasi Emiri İshak'ın isyanı sonucunda Büyük Boğa Başbuğluğu'ndaki Samarra'dan gelen Türk ordusuna yardımları ile isyanın bastırılmasındaki katkıları sonucunda Tiflis emirinin bölgelerine (Kartli'ye sahip olup yukarı Kür ve Tao'da dâhil Çoruh boylarına) yönetici olarak atandı[99]. Abbasilere bağlı olarak Tiflis'e yerleşip burayı Ardanuç Bagratlıları'nın başkenti yapan I. Bagrat Bizans'tan da Kuropaletes unvanını almayı başardı. Böylece Abbasileri'n Bizans ucundaki Ortadoks beyliğini kurmuş oldu. Daha sonra 875 yılında ülkesini iki kardeşi arasında böldü. Bunlardan kardeşi Guaram'a (875-882) Kalarjet, Şavşat, Ardahan, Cavaket bölgelerini; küçük kardeşi olan Adarnase'ye (875-881) ise Yusufeli, Tortum, Narman, Oltu, Olur bölgelerini yani Tao bölgesini verdi. Adarnese Totum'u kendisine merkez yaptı[100]. Bu arada 881 de I. Bagrat'ın oğlu Davit **[**Tortum'daki Hahuli (Khakhul) Manstırı'nı yaptıran kişi**]** Tüm Bagratlı topraklarını bir çatı altında Tiflis'e bağlı olarak birleştirme planı yaparken amcası Guaram'ın oğlu Nasr tarafından öldürüldü[101].

1.5.3. Abbasilerin Parçalanışı ve Sacoğullarının Ermeniyye Yönetiminde Tao Bölgesi

Abbasilerde Halife Mu'temid'in (870-892) zamanında parçalanmalar baş gösterdi ve devletin bünyesinde görev alan Türk valilerin istiklal kazanmalarıyla yeni devletler ortaya çıkmaya başladı[102]. Bu sırada amcaoğlu tarafından öldürülen Davit'in oğlu II. Adarnase (881-923) babasını öldüren Nasr'ı 888 yılında Espençe Savaşı'nda öldürerek tam anlamıyla rakipsiz kalarak hâkimiyeti eline aldı. Buna mukabil Bizans'tan da Kuropalates unvanı aldı[103].

Daha sonra 889 yılında Divin emirliğine hâkim olan Sacoğlulları Beyi Mehmet Afşin Bagratlı I. Aşot'un oğlu ve Kars Şüregel hâkimi olan I. Senbat'ın yeğeni ile evlendi. I. Senbat yaptırdığı kilisede Sacoğluları'nın beyi olan damadı Afşin adına II. Adarnase'ye törenle taç

---

[99] İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. V, ter. Yunus Apaydın-Abdullah Köşe, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 600-601; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yılığı*, s. 118-119.

[100] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yılığı*, s. 119.

[101] Brosset, *age*, s. 233; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yılığı*, s. 119.

[102] Mısır'da Ahmed b. Tolun önderliğinde Tolunlular (Tolunoğulları) Azerbaycan ile Ermeniyye'de Muhammed b. Ebü's Sac önderliğinde Sacoğulları kuruldu: Ali Aktan, "Mu'temid- Alellah, Ahmed b. Ca'fer", *DİA,* C. 31, İstanbul 2006, s. 388.

[103] Bana-Penek'te halen kalıntıları bulunan güzel bir kilise yaptırmış ve burayı Tao piskoposluğunun merkezi haline getirmiş: Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 121.

giydirdi ve II. Adarnase'ye melik unvanı verildi. Böylelikle II. Adarnase sözde Abbasiler'e tabi olan Sacoğulları'nın metbuluğunda Çoruh boyları ve yukarı Kür kesiminin kralı oldu. Daha sonra Kars Şerügel hâkimi I.Senbat Sacoğulları ve II. Adarnase ile arası açıldı ve 910 yılında da I. Senbat'ın Sacoğlu Yusuf'tan kaçtığı sırada II. Adarnase metbuğu Sacoğulları'nın tarafında yer almayı tercih etti[104]. II. Adarnase'nin kardeşi I. Sempat Sacoğulları'nın yerini alan Misafirli- Sararlı Beyliği'ne bir dönem tabi oldu ve daha sonra Bizans'tan Kuropalates unvanı alarak Bizans'ın kurduğu bir tampon hükümetinin başına geçti[105].

1.6. BAGRATLILAR HÜKÜMETİ VE GÜRCÜ–BİZANS İLİŞKİLERİ

Sempat'tın 958 yılında ölümüyle oğlu II. Bagrat (958-994) babasının görevini devraldı. II. Bagrat zamanında kardeşi Adarnase Bizans'tan Kuropalates unvanını almayı başarıp Artvin, Yusufeli, Şavşat Tortum, İspir, Oltu Tavusker bölgelerini kapasayan Bizans'a bağlı bir beylik kurdu. Adarnese'nin de ömrü uzun sürmedi ve yerine Kuropalates unvanı alan oğlu Davit (961-1000) geçti[106].

Kuropalates Davit'in Tao hâkimiyeti sırasında İmparator II. Basil (II. Basileios) (976-1025) taht mücadelesiyle uğraşmaktaydı ve mücadele içerisinde olduğu Mezopotamya Valisi Bardas'ı ortadan kaldırmak için Tao hâkimi Davit'ten yardım istedi. Harekete geçen Davit 979 yılında Sivas üzerinden İstanbul'a ilerleyen Bardas'ı Sakarya yakınlarında yakalayıp yendi ve karşılığında imparatordan sözleşme gereği mükafat olarak, Erzurum'un kuzeybatısında Khaltoyariç'i ve güneybatıda da Tekman'a (Karin, Pasin, Tekman, Khınıs Bulanık Patnos dâhil) kadar olan bölgeleri hâkim olduğu Tao topraklarına dahil etti[107]. Böylelikle Davit merkezi Meyyafarikin (Silvan) olan güneydoğuda hâkim Mervanlı Emirliği'ne komşu oldu. Akabinde 994 yılında komşusu Mervanlılardan Malazgirt'i almayı başaran Tao hâkimi Kuropalates Davit 997-998 kış döneminde Ahlat'ı kuşattıysada,

[104] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 121-122.
[105] Bugün Artvin'in Berta bucağında Doliskhane (Hamamlı) köyündeki kilise I. Sembat yaptırılmış, daha sonra camii ye çevrilen yapı günümüzde de halen kullanılmaktadır. Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 124.
[106] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 124.
[107] Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, ter. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 149-150.

alamadan döndü[108]. Ölene dek elindeki toprakların hâkimi olan Davit 1000 yılında oğulsuz bir şeklide zehirlenerek öldü.[109].

Adamları tarafından zehirlenen Davit ölümünden önce vasiyetinde, bütün topraklarını ve ordusunu Bizans İmparatoru II. Basil'e bırakma kararı almıştı. Bu vasiyeti almasının en önemli sebebi ise Bagrat Kralı Gurgen (994-1008) ile Abhaz Kralı II. Giorgi'nin (921-955) kızı Gorandukht'un evliliğinden olma III. Bagrat'ı (974-1014) 989 yılında Abhazlar kralı yaptırmışken ondan kendisine karşı düşmanlık görmesi idi[110]. Bu vasiyeti öğrenen İmparator II. Basil 1000 yılının yazında 979 yılında Bizans'ın Davit'e bıraktığı Erzurum, Pasin, Eleşkirt ve Malazgirt topraklarını geri alıp kendi adamlarını bölgeye yerleştirdi ve yaz sonunda kendisi de Tao'ya gelerek kışı Oltu'da geçirdi. Bu sırada İmparator İber Kartli Kralı Bagratlı Gurgen'e Magistros unvanı oğlu III. Bagrat'a da daha yüksek bir unvan olan Kuropalates unvanını verdi ve bir yıl kadar kaldığı Tao'da kendi adamlarını bırakarak 1001 yılının yazında İstanbul'a döndü[111].

II. Basil'in İstanbul'a dönmesinin ardından 1001 yılının güzünde Bagratlı Kralı Gurgen imparatorun kendisine verdiği Magistros ünvanını küçümseyerek ordusuyla Tao bölgesine hücum etti ve bölgeyi ele geçirdi. Sonrasında Erzurum'u ve Pasin'i ele geçirmek için yürüdü lakin Bizans'ın Doğu Başbuğu Koniklion zor da olsa Gurgen'i yenmeyi başardı. Yapılan barışla İspir'in yanı sıra Tortum ve Narman gibi Tao'nun bazı bölgeleri Bizans'ta; geri kalan Yusufeli, Oltu, Artvin, Şavşat bölgeleri ile Ardanuç ve Borçka ise Gurgen'de kaldı. Ardanuç- Ahıska, Ahılkelek bölgeleriyle yeni aldığı bölgeleri birleştiren Gurgen'in başkenti ise Ardanuç Kalesi'ydi[112].

Gurgen 1008 yılına gelindiğinde öldü ve toprakları Abhaz kralı olan ve Abhaz, Mergel/Dadyan, Gürel, İmeret, Kartli bölgelerinin hâkimi olan oğlu III. Bagrat'ın eline geçti. Böylelikle III. Bagrat; Aphaz, Aşağı Tao ve Kartli gibi stratejik önemi yüksek bölgeleri

---

[108] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 512, 514; Honigmann, *age,* s. 152.

[109] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 519; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yılığı* s.124; Ömer Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti" *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.84.

[110] Brosset, *age,* s. 257-258; Honigmann, *age,* s. 154.

[111] Brosset, *age,* s. 259; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 521; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s.124-125.

[112] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s.125; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti" , s.84. Honigman Gürcülerin bu dönemde Aşagı Tao ve Yukarı Tao isimlerini kullandığını adı geçen ve Bizans'ta kalan bölgelere Yukarı Tao şeklinde telaffuz edilmişken adı geçen ve Gurgen'de kalan bölgelerin ise Aşağı Tao şeklinde isimlendirildiğini aktarır. Honigmann, *age,* s. 158-159.

birleştirerek Ardanuç Bagratlıları elinde toplamış oldu[113]. Ölünce de oğlu I. Giorgi ona halef oldu.[114]

Bu arada 1018 yılında doğudan ansızın yeni bir kuvvet çıkageldi. Selçuklular, Çağrı Bey ile Anadolu'ya bir keşif akını gerçekleştirdi. Bu duruma karşın doğu sınırını güvende tutmak isteyen II. Basil, Erzurum bölgesinde ordusunu güçlendirmeye başladı. Giorgi de bu duruma seyirci kalamayarak Bizans'a karşı yürümeye karar verdi. Giorgi 1021 ve 1022 yıllarında Bizans'a iki defa yenilerek kaçtı. Giorgi'nin mağlubiyetiyle Bizans, Tao ve çevresini ele geçirdi[115]. İmparator II. Basil 1025 yılında öldü. Bizans Basil'in ölümüyle zayıflasa da Selçuklu tehlikesine karşı çabuk toparlandı. Basil'in ölümünden iki yıl sonra 1027 yılında Giorgi de öldü ve yerine henüz dokuz yaşında olan oğlu IV. Bagrat geçti[116]. Selçuklu tehlikesine karşı Bizans himayesine muhtaç olan IV. Bagrat'ın annesi Mariam Artsruni 1027 yılında elçi olarak Bizans'a gitti ve Bizans'tan oğluna Kuropalates unvanı aldı. Mariam sadece Bizans'ın himayesini almayı başarmakla kalmayıp Kraliçe Elene'nin oğlu ile evlenmesini de sağladı[117]. Bizans tahtında bulunan imparator IX. Konstantinos Monomakos 1045 yılına gelindiğinde Ani Bagratlı bölgesini işgal etti. Böylelikle Tao-Kartli-Abhaz Bagratlıları, Loru'daki Taşir Bagratlıları ve Küçük Kars Bagratlılarını da himayesinde bulunduran imparator Selçuklular'a karşı doğu sınırlarını korumaya hazır hale geldi[118].

1.7. TAO BÖLGESİNDE TÜRK HAKİMİYETİ

Türklerin Tao bölgesine gelişleri Selçuklar'dan çok daha öncesine dayanır. Nitekim Tao bölgesine ismini veren Tao halkının İskitler'in bir boyu olduğu ileri sürülmüştür. Her ne kadar bazı Avrupalı ve Asyalı bilim adamları İskitler'in Türk olmadıklarını ileri sürmüş olsada yapılan araştırmalar neticesinde İskitler'in Türk olma olasılığı da ağır basmaktadır[119]. Bu ihtimaller haricinde Tao bölgesinde Türklerin yaşamış olabileceğini düşünmekteyiz. Prof. Dr. Alparslan Ceylan tarafından yapılan bir çalışmada Erzurum Karayazı'da Cunni

[113] Brosset, *age*, s. 259-260; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 125.
[114] Brosset, *age*, s. 264.
[115] Honigmann, *age*, s. 164; Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s.125-126.
[116] Brosset, *age*, s. 273; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti" s. 85.
[117] Brosset, *age*, s. 275-276
[118] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı,* s. 126.
[119] İskitlerin Kökeni ile ilgili geniş bilgi için bkz. İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçay Yayınları, (7.Baskı), Ankara 2019.

Mağarası'nda Eski Çağ dönemlerine ait olan kaya resimleri bulunmuştur. Bu kaya resimlerinde 24 Oğuz boylarının kullandıkları damgalardan bazılarının birebir aynısı kayalara resmedilmiştir[120]. Bu da çalışma yapılan bölge başta olmak üzere yakın çevresinde ve yakınlığı dolayısıyla Tao bölgesinde de Oğuzların yine Oğuz soyundan gelen Selçuklular'dan çok daha önce bölgede yaşam sürmüş olabilecekleri ihtimalini vermektedir. Bunların yanı sıra fazla ihtimal vermesek te F. Kırzıoğlu, başta Arsaklılar ve Bagratlılar gibi bölgede uzun yıllar hâkim olmuş kavimleri Türk olarak göstermiştir. Son olarak Emevi ve Abbasi gibi Müslüman Arap devletlerinin ordularında hatırı sayılır Türk kumandan ve asker bulundurduklarını biliyoruz. Emevilerin özellikle de Abbasiler'in bölgeye akınları sırasındada ordularındaki Türklerin diğer bölgeler de olduğu gibi Tao ve çevresine de geldiklerini ve İslam devletlerinin safında yararlılık gösterdiklerini ifade edebiliriz. Netice olarak Türklerin eski çağlarda dahi Tao ve çevresine geldikleri, zaman zaman da bölgede hâkimiyet kurdukları olasılık dışı değildir. Fakat asıl ve uzun süreli Türk hâkimiyetinin yerleşmesi tüm Anadolu'da olduğu gibi temeli Selçuklu Türklerinin bölgeye akınlarına dayanır. Dolayısıyla Türklerin Tao ve çevresinde kalıcı hâkimiyeti Selçuklular ile başlar.

1.7.1. Selçukluların Devlet Kurması ve Anadolu'ya Yapılan İlk Akınları

Selçuklu Devleti'nin kurucusu, Oğuzların Kınık boyuna mensup olan ve Oğuz Yabgu Devleti'nde subaşı görevinde bulunan Dukak oğlu Selçuk'tur. Babası Dukak serasker görevinde bulunmuş, kendisi de subaşı görevini üstlenmişken Oğuz yabgusuyla arasının açılması sonucunda Selçuk Bey Oğuz Yabgululardan uzaklaşarak Cend şehrine geldi[121]. Selçuk Bey'in İslamiyet'i kabul etmesi ve önderliğinde bazı Oğuzların toplanması yeni bir Türk-İslam devletinin temellerinin atılmasıyla sonuçlanmıştı. Selçuk Bey'in oğullarından Mikail, Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin babaları olup Selçuk Bey'in veliahtıydı. Mikail'in daha babası hayatta iken vefat etmesi sonucu yetim kalan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler dedeleri Selçuk Bey tarafından yetiştirildiler. Selçuk Bey'den sonra Selçuklular'ın yabgusu ve Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin amcası olan Arslan Yabgu Selçuklular'ın yönetimini devraldı. Arslan Yabgu ve oğlu Kutalmış'ın Gazneli Devleti hükümdarı olan Sultan Mahmut tarafından Kalincar

[120] Geniş bilgi için bkz. Alpaslan Ceylan, "Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi,* C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 425-429.
[121] İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. VIII, ter. Abdulkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 76-77; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bige Kültür- Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 20-23; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 54-55.

Kalesi'nde hapsedilmesiyle Selçuklu Devleti'nin yönetimi Tuğrul ve Çağrı kardeşlere kaldı. Aralarında yapılan toplantıda Tuğrul Bey devletin yöneticisi, Çağrı Bey ise ordu kumandanı olarak devlet yönetimini yürütmeleri konusunda hem fikir oldular. Selçuk Bey zamanında İslam'ı kabul eden Selçuklular bir yandan kendilerini takip eden Oğuz kabilerine yurt bulmakla uğraşırken bir taraftan da kurulduğu dönemde büyük nüfus ve güç sahibi olan Karahanlılar, Gazneliler ve Samanoğulları gibi güçlü Türk İslam devletlerinin hakimeyet alanlarında ayakta kalmaya çalıştılar ve nihayet bunda da başarılı oldular. 1040 yılına gelindiğinde Dandanakan'da Gazneli Sultanı Mesut'u yenerek devleti İran ve Maveraünnehir bölgesinde en güçlü siyasi teşekkür haline getirmeyi başardılar[122]. Lakin bu süreç hiç kolay geçmedi. Bu süreçte Selçuklular bir taraftan İran coğrafyasında büyük uğraşlar verip Gazneli Karahanlı ve Samaniler gibi büyük devletlerle nüfuz mücadelesi içindeyken bir taraftan da Anadolu'ya akınlar yapıp yoğun kitleler halinde bulunan Oğuzlara yurt bulma arayışı çabasındaydılar. Bu arayış esnasında 1018 yılına gelindiğinde Selçuklu ordularının kumandanı Çağrı Bey Anadolu'da bir akın gerçekleştirmiş[123] (1018-1021) ve neticesinde Sultan Tuğrul Bey'e sonuçları rapor etmiştir. Çağrı Bey Anadolu'ya bu akını ile Van Gölü'nün etrafını dolaşmış bölgedeki kuvvetlerle çatışıp bu çatışmalarda galip gelmiş ve sonuç olarak bu akınla, Doğu Anadolu'nun Türkler için oldukça elverilşi bir yer olduğu ve Selçuklular'a karşı koyabilecek bir güçte kimse olmadığının kanısına varmıştır. Bu akının bir diğer özelliği de ilerde tüm Anadolu'nun Türk yurdu olmasının alt yapısını sağlamasıdır[124].

1.7.2. Selçukluların Tao ve Çevresine Akını ve Kaputru Savaşı

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Dandanakan zaferinden sonra başkenti Nişapur'dan Rey'e nakleder ve Selçuklu meliklerini fetih göreviyle görevlendirip her birini ayrı bir bölgeye gönderir. Bunlardan amcası Musa Yabgu'nun oğlu olan Melik Hasan da

---

[122] İbnü'l Esîr, C. VIII, s. 83-85; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 26-27.

[123] Urfalı Mateos 1018 yılındaki Çağrı Bey'in bu akınından zikrederken "*467'nci yılın başlangıcında, Mukaddes haça tapınan bütün Hristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Ekanimi Selâse'ye tapanları vurdu...*" ifadelerini kullanır ve bu akının şiddetli geçtiğini ve üzüntüsünü bu şekilde dile getirir: Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, not. Edouard Dulaurer-Halil Yinanç, TTK, Ankara 2019, s.48

[124] Bu akın hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadoluya İlk Selçuklu Akını(1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, TTK, Ankara 2010, s. 259-274.

Azerbaycan bölgesinin fethi ile görevlendirilmişti. Bol yağma ve ganimetle akınlarına devam eden Melik Hasan 2000 kişilik ordusuyla Vaspurakan bölgesine geldiği sırada, Bizans'ın Vaspurakan Valisi Bulgar Aaron ve Gürcistan Valisi Katakolon Kekaumenos güçlerini birleştirdiler. Birleşen kuvvetler Vaspurakan sınırındaki büyük Zap Suyu kenarında 1047 yılında Türk kuvvetlerini pusuya düşürüp Selçukluları mağlup ettiler. Melik Hasan da bu pusuda şehit düştü ve kurtulmayı başaran askerler ise İran'a döndüler[125].

Tuğrul Bey, amcasının oğlu Hasan'ın ordusunun mağlup olup kendisinin de şehit edilmesinden derin üzüntü duydu. Amcazadesi Hasan'ın intikamını almak için, Dicle boylarına önemli fetihlerde bulunan İbrahim Yınal'ı Azerbaycan valiliğine tayin ederek büyük bir orduyla Anadolu seferine gönderdi. Gürcistan ve Erran bölgesinde fetihlerde bulunan Kutalmış'ı da İbrahim Yınal'a katılması için görevlendirdi[126]. Bununla birlikte 1047 yılında kalabalık bir Türkmen-Oğuz kitlesi Türkistan'dan Nişabur'a gelerek İbrahim Yınal'a yurt talebinde bulunmuşlardı. İbrahim Yınal da kendilerine: *"Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılanmanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım.[127]"* cevabını verdi. İbrahim Yınal Türkmenlere verdiği tavsiyede olduğu gibi Türkmenleri önden yolladı ve arkalarından da kendisi harekete geçti. Selçuklular Anadolu'ya gelip Türkmenlerle birleşerek sel gibi dört bir yanı dalgalar halinde istila ettiler. Karin'e ve Basien'e girdiler, ardından batıda Haldia (Gümüşhane Trabzon havalisi); kuzeyde Sper (İspir); güneyde Muş Daron ve Sisak'ı [128] (Ağrı havalisi) istila ettiler[129]. Adı geçen bölgelerin yanı sıra istila edelin yerlerden birisi de Tao bölgesiydi[130].

---

[125] Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. I, haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara 2013, s. 39-41; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars-Arpaçayı, Boyları Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982, s. 18; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Cilt I. Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM yayınları, İstanbul 2015, s. 97-98; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK, Ankara 2018, s. 16-17.

[126] Yinanç, C. I, s. 41; Ayönü, *age*, s.18, Ömer Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", *AÜTAED*, Sa. 44, Erzurum 2010, s. 251.

[127] Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485 = 1038-1092)*, seç. ter. ve değ. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 11; İbnü'l Esîr, C. VIII, s. 130.

[128] İslam kaynaklarında Siscan

[129] İbnü'l Esîr, C. VIII, s. 130; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 122.

[130] Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir 2000, s. 16; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 574; Eğilmez, *Erzurum*, s. 66-67; Ayönü, *age,* s. 18, Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin" s. 2347.

İbrahim Yınal bu ilerleyişin ardından Erzurum'a 15 km uzaklıkta bulunan ve dönemin gözde ticaret merkezlerinden birisi olan Erzen[131]'e (Kara Erz, Kara-Ars, Aren) gelerek burayı yağmaladı[132]. Bu sırada Bizans ordusu Kaputru (Kapetru) Kalesi'ne çekildi ve Bizans ordusunun başında bulunan iki valisi Selçuklular'ın karşısında savaşmayı göze alamadıklarından Bizans'tan yardım talebinde bulundular. Bizans da buna karşın Rum-Gürcü ve Ermenilerden oluşan bir ordu görevlendirerek başına Gürcü Prens Liparit'i getirdi[133]. Liparit'in komuta ettiği takviye ordu ile Bizans valilerinin başında bulunduğu asıl ordu birleştiği sırada, İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklular'la Kaputru'da karşılaştılar. Kaputru'da iki taraf arasında 18 Eylül 1048 tarihinde çok şiddetli geçen savaş sonucunda galip gelen taraf İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu ordusu oldu. İbrahim Yınal bu galibiyetle birlikte Gürcü Prensi Liparit'i esir edip toplamada 100 000 kadar esir ve 10 000 kadar da araba dolusu ganimetle ülkesine, Tuğrul Bey'in yanına döndü[134].

1.7.3. Tuğrul Bey Dönemi Tao ve Çevresine Selçuklu Akınları

Tarihler 1054 yılına geldiğinde Sultan Tuğrul kendisine karşı oluşan isyanları bastırmış ve Selçuklu birliğini sağlamlaştırmıştı. Tuğrul Bey için çözülmesi gereken bir diğer sorunda kalabalık Oğuz kitleleriydi. Yurtsuz Oğuzların yığılmasından dolayı bunları yerleştirecek yurt ihtiyacını gidermek ve Bizans tarafından yapılan sürekli taaruzları sonlandırmak amacıyla Tuğrul Bey Anadolu seferine çıktı. Güçlü bir orduyla Anadolu'ya giren Sultan, Muradiye (Bergiri) ve Erciş'i fethetti. Daha sonra Malazgirt'e gelerek burada karargâh kurdu. Sultan Malazgirt'i kuşatmakla meşgulken bir taraftan da ordusunu düzenleyerek üç kısma ayırdı. Bunlardan birinci kısım Parhal Dağları ve Kafkaslar'a; batıda Canet (Canik) ormanına; güneyde Tercan, Sim (Sasun) Dağı ve Oltu'ya kadar olan bölgeleri yağmaladı. İkinci kısım ise Tao bölgesinin geri kalan kısımlarına (Çoruh boyları) ve

---

[131] Ermenilerin Karin ve Arapların Kalikale dedikleri ve Bizanslıların da bugunkü Erzurum merkezinde bulunan Erzurum Kalesi'ni yaptırıp Theodosiopolis dedikleri bölgeye Türkler Erzen veya Arze demişler. Siirt civarlarında bulunan Erzen'den ayırmak içinde Erzenirrum ifadesi kullanılmış: Beygu, s. 16-17. Bugünkü Erzurum şeklinde kullanılan isimde buradan Erzenirrum'dan Erzurum haline gelmiş olması muhtemeldir. İbrahim Yınal'ın şehre akınından sonra yanık bir vaziyet alan şehre Türkler Kara Arzen ya da Kara Arz demişler ve bugünkü kullanılan isim olan Karaz ifadesi oluşmuştur: İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 22-23.

[132] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 574; Konyalı, *age,* s. 22; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 2017, s. 254.

[133] Urfalı Mateos, *age,* s. 87.

[134] İbnü'l-Cevzî, *age,* s. 11; İbnü'l Esîr, C. VIII, s. 130; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 575; Yinanç C. I, s. 42; Konyalı, *age,* s. 22; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 122-123, Köymen, *age,* s. 255; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara 2019, s. 23; Özgüdenli, *age,* s. 98.

Bayburt'a gönderildi. Bu ikinci kısımda yer alan askerler Tao'yu geçtiler fakat Bayburt'ta Bizaslılar tarafından mağlup edildiler. Üçüncü kısım ise başlarında bulunan Tuğrul Bey ile beraber Vanan'da Kars Hükümdarı Gagik'in ordusunu mahvetti[135]. Tuğrul Bey daha sonra Pasinler'e gelerek Büyük Tu'ya (Du) kadar ilerledi. Bizanslı generaller Tuğrul Bey'le karşılaşmaya cesaret edemeyerek kaleye sığındılar. Tuğrul Bey ise tekrar Malazgirt'e ilerledi ve Malazgirt'i kuşattı. Kış mevsiminin araya girmesiyle kuşatmayı sonlandırmak zorunda kaldı[136]. Böylelikle İbrahim Yınal'ın Pasinler'de Kaputru Savaşı öncesi Selçuklular tarafından ilk defa ayak basılan Tao bölgesi bu sefer vasıtasıyla bir kere daha Selçuklu askerleriyle karşılaşmış oldu.

1.7.4. Alparslan Dönemi Tao Bölgesinde Türk Hakimiyeti

Sultan Tuğrul Bey'in ardından kısa bir mücadele evresi sonunda sultan olmayı başaran Alparslan döneminde de Tao ve çevresine akınlar geçekleşmiştir. Sultan Alparslan seferlerini hep batı istikametine yönelik gerçekleştirmiş, toprakların doğusunda ise daha çok asayişi sağlamakla ilgilenmiştir. Çağrı Bey'in 1018 yılındaki gerçekleştirmiş olduğu akın ile Selçuklu'nun yönü zaten Anadolu'ya çevrilmişti. Alparslan döneminde de Anadolu'ya doğru akınlar devam etmiştir. Sultan Alparslan Anadolu'ya hâkim olmak için ve Bizans'a karşı olan mücadelenin daha sağlıklı bir zeminde yürütülmesi için Kafkaslar'n hakimiyet altına alınması gerektiğini iyi biliyordu. Bununla beraber zaman zaman Selçuklu meliklerinin seferlerinde faydalanılan Türkmenlerin yurt meselesi de devam ediyordu ve şüphesiz Türkmenler içinde en iyi yurt Bizans'ın elinde bulunan Anadolu'ydu. Bu vaziyette Anadolu'ya karşı düzenlenecek bir sefer kaçınılmazdı.

Tarihler 1064 yılını gösterdiğinde Alparslan Rum Seferi adı verilen batı seferine çıktı[137]. Şubat 1064 tarihinde güçlü ordusu ile başkent Rey üzerinden Azerbaycan'a doğru hareket eden Sultan Alparslan'a Merend şehrinde Tuğtekin isimli Türkmen beyi mahiyeti ile beraber katıldı ve ona kılavuzluk yaptı[138]. Sultan Nahcivan'a ulaştığında ordusunu ikiye

---

[135] Urfalı Matos, *age,* s. 100; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 33; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 12; Özgüdenli, *age,* s. 100; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti", s. 89.
[136] İbnü'l Esîr, C. VIII, s. 169-170; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 582-586; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 129-131; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s. 328-329; Kırzıoğlu, *Ani Şehri Tarihi,* s. 25-27; Ali Sevim, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, TTK, Ankara 2018, s. 4-5; Ersan, *age,* s. 23-24; Özgüdenli, *age,* s. 100; Ayönü, *age,* s. 21-23.
[137] İbnü'l-Cevzî, *age,* s. 90; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 596; Kafesoğlu, *Selçuklular,* s. 331-333.
[138] İbnü'l Esîr, C. VIII, s. 234; Ahmed Bin Mahmud, *age,* s. 72; Müneccimbaş, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I,* s.36; Kırzıoğlu, *Ani Şehri Tarihi*, s. 29.

ayırdı. Oğlu Melikşah ile Nizâmülmülk'ü Aras kuzeyindeki önemli bölgelere sevk edip oradaki bazı kaleleri fethetmekle görevlendirdi. Kendisi de ordunun geri kalan kısmıyla Gürcistan'a yönelerek, Trialet, Kvelis-Kürdaha, Şavşat, Klarjetti, Tao bölgelerini katedip Panaskert'e kadar ilerledi. Böylece yarım daire şeklinde kat ettiği bu topraklarda birçok şehir ve kale fethetti[139]. Bu sırada yukarıda adı geçen ve 1027-1072 yılları arasında Gürcistan kralı olan ve Tao bölgesinde bulunan IV. Bagrat Alparslan'ın öncü kuvvetlerine yakalanmadan Kartli'ye kaçmayı başardı[140]. Bu fetihlerin ardından Alparslan Ahılkelek'e doğru ilerledi. Ahılkelek önlerinde Melikşah ve Nizâmülmülk de ordularıyla beraber sultana katıldılar. Alparslan ordusuyla Ahılkelek'i fethedince Lori Prensi Giorgi Alpaslan'a cizye ödemeyi kabul ederek tabiyetini sundu ve kızını Alparslan'a zevce olarak verdi[141]. Giorgi gibi, IV. Bagrat da elçi gönderip sultana tabiyetini sundu[142]. Sultan Ahılkelek fethinden sonra ise müstahkem mevki olarak adlandırılan Anı şehrini 16 Ağustos 1064 tarihinde fethetti[143]. İslam dünyasında büyük akisler uyandıran bu büyük fetih ardından Kars Prensi Gagik de Alparslan'a tabiyetini sundu[144]. Böylelikle Alparslan Rum seferini zaferle sonuçlandırmış Tao bölgesi de Bagrat'ın tabi olmasıyla Selçuklulara bağlanmış oldu.

Tarihler 1067'ye geldiğinde sultana tabi olan Bagrat, Bizans'ın da teşvikiyle Selçuklular'a bağlı Berde'ye (Gence) akın düzenledi ve Şeddadilerin Gence Emiri Abu'l Asvâr bu akına karşı koyamadı. Alparslan ise Kafkaslar'da düzeni sağlamak amacıyla 1068 yılında bir sefer daha düzenledi. Tiflis çevresini Şavşaf, Klarjet ve Tao bölgesi de dâhil tüm

---

[139] Brosset, *age,* s. 287; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 596; Honigmann, *age,* s. 183-184; Kafesoğlu, *Selçuklular,* s. 332; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 154-155; Konukçu, *age,* s.13; İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004, s. 69-70; Özgüdenli, *age,* s. 140; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti", s. 90.

[140] Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 716.

[141] Urfalı Mateos, *age,* s. 118-119; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 332; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti", s. 90. Kaynaklar Sultan Alparslan'ın Gürcü prensesi istemediği için onu daha sonra Nizâmülmülk'le evlendirdiğini belirtir: Bundarî, *Zubdat Al – Nuşra va Nuhbat al 'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi),* çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016, s. 30; Reşîdü'd-dîn Fazullâh, *Selçuklular Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk),* ter. ve not, Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür- Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 79.

[142] Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 716

[143] İbnü'l Esîr, C. VIII, s. 236-237; Bundarî, *age,* s. 30; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s. 598-599; Honigmann, *age,* s. 185-186; Kafesoğlu, *Selçuklular,* s. 37; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 155-156; Ayönü, *age,* s. 28-29

[144] Urfalı Mateos, *age,* s. 121-122; İbrahim Kafesoğlu, ''Alparslan'' *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 527; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 156; Ayönü, *age,* s. 30.

Kartli (Aphazia-Gürcitan) bölgesini fethetti. Bagrat vergi vermek şartıyla Sultan ile tekrar anlaşmayı başardı ve Gürcüler bir kez daha Selçuklular'a bağlandı[145].

1.7.5. Melikşah Dönemi Tao Bölgesi

Alparslan döneminde 1068 yılında tekrar Selçuklular'a bağlanan IV. Bagrat ile Şeddadiler arasında bazı mücadeleler yaşanmış fakat bu mücadeleler Bagrat'ın tabiliğinde bir değişikliğe sebebiyet vermemiştir. Alparslan'ın 1072 yılında vefatı üzerine, veliaht oğlu Melikşah Vezir Nizâmimülk'ün gayretleriyle Selçuklu sultanı oldu[146]. Aynı tarihte Bagrat'ın ölümü üzerine de oğlu II. Giorgi (1072-1089) babasının görevini devraldı[147]. Şeddadilerin yönetiminde bulunan Erran'da bazı iç karışıklıkların baş göstermesi ve II. Giorgi'nin itaatsiz hareketleri neticesinde Sultan Melikşah Kafkasya üzerine sefere çıktı. Kartliye kadar gelerek Gence'yi Şeddadi emiri olan Emir Faldun'dan alıp Emir Savtekin'in yönetimine bıraktı (1076)[148]. Savtekin idaresindeki Türkmenler Arran topraklarına yerleşmeye başladılar. Bu sırada Savtekin ile kral II. Giorgi iki kere karşılaşmış iki mücadelede de Savtekin mağlup olmuştu. Bunun yanı sıra Ani'nin eski kralı Gagik'in tekrardan kral olmak için gerçekleştirdiği teşebbüsleri Melikşah'ın bir kere daha Gürcistan üzerine sefere çıkmasına sebep oldu. Sultan Melikşah 1078-1079 tarihinde Aras üzerinden tekrar Gürcistan'a geldi ve yeniden düzeni tertip etti. Savtekin'e kuvvetler bırakıp mevkisini tekrar sağlamlaştırdıktan sonra da geri döndü[149]. Melikşah tekrar düzeni tertip edip ayrılmasının ardından Savtekin tekrardan Gürcü kralına yenildi. Bu yenilginin yanı sıra Bizans'ın doğu hududundan sorumlu komutanı olan Grigor Bakurian tarafından Oltu, Erzurum, Kars gibi bölgelerin ele geçirilmesi ve bu komutanın Gürcü kralına tabi olması yeni bir Kafkasya seferini tetiklemişti[150]. Melikşah Savtekin'i geri çekerek bölgeye 1080 yılında Emir Ahmet'i gönderdi. Emir Ahmet Gürcü kralı Koel'de mağlup ettikten sonra, Kars Erzurum ve Oltu'yu

---

[145] Ahmed bin Mahmud, *age*, s. 86-89; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 163-165; Subaşı , "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 717; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti", s. 90.

[146] Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemi'yle İlgili Bölümler(H.430 – 538=1038/39-1143/44)*, met. çev. not. ve açk. Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. 23; Reşîdü'd-dîn Fazullâh, *age,* s. 88; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye),* ter. ve not. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2018, s. 115.

[147] Subaşı , "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 717.

[148] Borosset, *age,* s. 303; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 231; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* s. 200; Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 75-76.

[149] İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul Kasım-2014, s. 127; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 231; Özgüdenli, *age,* s. 75-77.

[150] Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 127; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s. 356.

ele geçirdi. Gürcü kralı bir kere daha mağlup olup otağı ve hazinesi de dâhil bütün kıymetli eşyalarını bırakarak Acara'ya kaçtı. Emir Ahmet ise Erran'a döndüğü sırada Türkmenlerden İsa Böri ile Emir Yakup'la karşılaştı. Onlara elde ettiği ganimetleri göstererek Bizans yerine Gürcistan'a yönelmeleri hususunda tavsiyelerde bulundu ve emirler Gürcistan'a yöneldi. Bu iki Türkmen emiri Trabzon'a kadar tüm sahil bölgesini ele geçirdiler. Böylece Tao ve çevresinde Türk nüfuzu iyice yoğunlaştı. Bu sırada kral 1088'de İsfahan'a Melikşah'ın huzuruna giderek yalnızca Kaheti ve Hereti bölgelerinin yönetimi karşılığında vergi vermek şartıyla tekrar tabi oldu. Melikşah'ın ölümüne kadar da bir daha tabiliğine aykırı harekette bulunmadı[151].

1.7.6. Saltuklular Dönemi Türk Gürcü Mücadelesi

Melikşah vefat etmeden önce 1080 tarihinde görevlendirdiği Emir Ahmet'in Kafkasya üzerine gerçekleştirdiği sefer Tao ve çevresinin Oğuz Türkleriyle iyice Türkleşmesine ve Tao bölgesinin Erzurum ve çevresinde kurulmuş olan Saltuklular'a intikal etmesine vesile oldu[152].

Bu sırada Gürcistan kralı olarak birçok toprağı elinden çıkan ve Türkmen-Oğuz kitleleriyle dolan, kendisine ise yalnızca Selçuklular'a vermekte olduğu vergi karşılığında Kaheti ve Hereti bölgeleri kalan Kral Giorgi, yönetimi daha 16 yaşında olan oğlu David'e bırakması için yoğun baskılara maruz kaldı. Baskılara daha fazla direnemeyen Giorgi 1089 yılında krallığını oğlu IV. David'e bıraktı[153]. Kral Davit Selçuklular ve Bizans tarzında merkezi bir devlet haline gelme hayalindeydi. Türk istilasında kaçan Gürcü ahaliyi geri getirmeye çalışan Davit, ülkesini restora etmek ve genişletmek için fırsat kolluyordu. Nitekim 1092 yılında Melikşah'ın vefatı üzerine Selçuklular'da taht kavgalarının başlaması ve akabinde haçlıların Antakya ve Urfa bölgelerini ele geçirmelerini fırsat bilerek 1097 yılında Selçuklular'a gönderdiği vergiyi kesti[154]. Düşüncelerini gerçekleştirmek adına önemli bir adım atmış olan Kral David, yeni icraatlar yapacak güce ve orduya sahip değildi.

---

[151] Brosset, *age,* s. 306-308; Kafesoğlu, *Melikşah,* s. 127-128; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s. 356-357; Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler,* s. 76-77.

[152] Kafesoğlu, *Melikşah*, s. S.127; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s. 356-357; Ahmet Toksoy, "Dede Korkut Destanlarında –Tav-Eli ve Çevresi", s. 121. Saltuklular Ebul Kasım İzeettin Saltuk Bey'in Anadolu fethinde yoğun gayretleri bulunduğundan dolayı 1071 yılında Erzurum ve çevresinin kendisine ikta edilmesiyle kurulmuştur. Buna mukabil beyliğin 1080 yılında kurulmuş olduğu görüşleri de mevcuttur: Abdulkerim Özaydın, "Saltuklular", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 54.

[153] Brosset, *age,* s. 310; Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 719.

[154] Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 719; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti", s. 93.

Lakin David XII. yüzyıl başlarında Kuzey Kafkaslarda sayıları gitgide artan ve Hristiyanlığa kabul etmeye başlayan Kıpçaklar ile temasa geçti. Kıpçakların Ruslar karşısında mağlubiyetler almaya başladıkları zamanda Kıpçak reislerinden Atrak kavminin bir kısmını alıp 1095-1096 tarihlerinde Osetlerin yanına yerleştirmiş ve Gürcülerle komşu olmuşlardı. Böylelikle Gürcüler ile Kıpçaklar arasında başlayan ilişkiler Gürcü Kralı David ile Atrak'ın kızı arasında gerçekleşen izdivaç ile iyice gelişti[155]. Kral Davit bu gelişmelerin ardından 1110 tarihinden itibaren harekete geçerek Türklere karşı saldırılarda bulundu. Tao bölgesinde bulunan Türkler de bu saldırılardan nasibini aldı. Daha sonra 1115 yılında Kral Rostov'u ele geçirdi ve buradaki Türkler de Tao bölgesine gitmek zorunda kaldılar[156]. Tarihler 1116'ya geldiğinde Kral Davit Çoruh Nehri çevresine doğru ilerlemeye başladı. Kalarjeti'yi ele geçirip Saltuklular'ın sınırlarının içlerine, Pasinler ve Allahu Ekber dağlarına kadar ilerleyerek birçok ganimet elde edip geri çekildi. Kral bu sefer ile Tao ve Kalarjeti bölgelerini ele geçirmeyi başardı ve Tao bölgesinde Türk hâkimiyetine son verip kendi hâkimiyetine bağladı[157]. Uzun süre saldırılarına devam eden Gürcüler 1121 yılına kadar Türklerin yerleşmiş bulunduğu Saltuklu topraklarına ve çevresine sürekleri hücumda bulunuyorlardı. O sırada Selçuklu tahtında bulunan Sultan Mahmut 1121 yılında Artuk'un oğlu İlgazi'yi Gürcü seferiyle görevlendirdi[158]. Haçlılara karşı mücadelerinde kahramanlığıyla ün kazanmış olan İlgazi ile Erzen Beyi ve Saltuklu Melik Emir Ali'nin orduları Tiflis'e doğru hareket ettiler. Tiflis yakınlarında karşılaşılan savaşta kazanan taraf Gürcü ve Kıpçak kuvvetleri oldu. Bu şavaşın Gürcüler tarafından kazanılmasının en büyük sebebi ise Kıpçaklar'ın 40 000 kişilik bir ordu çıkarabilecek kadar kalabalık sayıda Gücü topraklarına gelip yerleşmeleri ve Gürcü ordusunda dahil olmaları idi[159]. Kral Davit bu savaş sonucunda Tiflis'i ele geçirdi ve burada büyük bir katliam gerçekleştirdi[160]. Türk

---

[155] Kurat, *age,* s. 83-84; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 162; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 110; Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 719-720.

[156] Brosset, *age,* s. 317.

[157] Brosset, *age,* s. 317; Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 720; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti", s. 94-95.

[158] Kemâlüddîn İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521 = 1055-1127),* seç. ter. ve değ. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 149-150; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 186.

[159] Urfalı Mateos, *age,* s. 270; A. Zeki Veldi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (*Eski Devirlerden 16. Asra Kadar),* C. I, İstanbul 1970, s. 200; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 23; Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 721.

[160] Urfalı Mateos, *age,* s. 270; İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, ter. Abdulkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 5; Vardan Vartabet, "*Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)*", çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, İstanbul 1937, s. 195.

kuvvetlerinin başarısızlığının ardından 1123 tarihinde Sultan Mahmud Gürcistan üzerine sefer düzenledi lakin Tiflis'i ele geçiremedi ve bir süre daha bölgede bulunduktan sonra ayrıldı[161].

Tarihler 1124 yılına geldiğinde Gürcüler, Gülistan Sarayı'nı işgal edip Dağıstan'daki Şahburan'a saldırdı. Dönüşte ise Göle'den Pasinler'e kadar ilerleyip geçtikleri bölgelerdeki Türkmenleri kılıçtan geçirip bazılarını da esir aldılar ve Oltu'yu yakıp yıktılar. Bunun sonucunda da Tao bölgesini de kapsayan tüm Çoruh boyları ile Yukarı Kür boylarına Bagratlılar döneminde olduğu gibi tekrar Gürcüler hâkim oldu. Gürcüler tüm bu bölgeleri savunmasız bırakmak istemediklerinden ve Kıpçakların da kılıç hakları olduğundan bu bölgelerde katledilen Oğuzlar yerine Kıpçaklar yerleşti[162].

Kıpçaklarla birlikte büyük işler yapan ve İberya topraklarını eski haline getirebilen Kral Davit'ten sonra yerine Dimitri geçti ve Tao toprakları yeniden iskân edildi[163]. Bu sıralarda Saltuklular; Gürcüler ve diğer Türk hanedanları ile sürekli çatışmalar yaşandığından Kars, Bardız, Micingert, Hasankale, Zivin, Avnik gibi önemli bölgeleri kale ve surlarla güçlendirmiş ve Gürcü hücumlarına karşı topraklarını korumak vazifesinde bu kaleleri birer kalkan olarak kullanmıştır[164]. Bunlardan Erzurum Kalesi üzerine yapılan saat kulesinden gözetleme kulesi olarak faydalanılmış ve Tao, Bayburt-Tercan ve Van Gölü taraflarından gelecek düşmana karşı tedbir almak için kullanmışlardır[165].

1.7.7. Saltukluların Yıkılışı ve Anadolu Selçuklu Gürcü İlişkileri

Anadolu Selçuklu Devleti'nin Sultanı II. Süleyman Şah (Rükneddîn) sultanlığı döneminde Anadolu'da önemli icraatlar gerçekleştirmiş devletinin batısında bulunan Bizans'ı haraca bağlayarak yönünü doğuya çevirmişti. Türk birliğini sağlama yolunda önemli adımlar atan Süleyman Şah Saltuklu Beyliği'ni de ülkesinin topraklarına dahil edecekti. Saltuklu ülkesi etrafında birçok kaleye ve güçlü surlara sahip olmakla beraber doğu batı ticaret yolları üzerinde yer aldığından mamür bir memleketti ve Gürcülere karşı Anadolu'yu koruyan bir konumunda bulunmaktaydı. Lakin Büyük Selçuklu gücünün İran, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da parçalanması ve Selçuklu'dan geri kalanların birbirleri

[161] İbnü'l Esîr, C. IX, s. 40-41; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 163.
[162] Vardan Vartabet, *age,* s. 196; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 119-120; Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 722; Subaşı, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti", s. 96.
[163] Brosset, *age,* s. 339; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 121.
[164] Beygu, *age,* s. 85.
[165] Aydın, agm, s. 207.

arasında sürekli mücadele halinde bulunmaları ve buna mukabil Gürcülerin de ordularını Kıpçak Türkleriyle muazzam bir güce ulaştırmaları sonucu; Gürcüler Erzurum, Ahlat ve Kars gibi kentlerin içlerine kadar akınlar yapar hale gelmişti[166]. Tüm bu sebepler Süleyman Şah'ın Gürcüler üzerine sefere çıkmasına yeterliydi. Sultan II. Süleyman Şah Gürcü seferi öncesi 1202 yılında Erzurum Meliki Nasireddin Muhammed'i (Alâeddin) tabiyetinde samimi bulmadığı için hapsettirdi ve Saltuklu topraklarını Selçuklu Devleti'ne kattı. Kardeşi Malatya Meliki olan Muguseddin Tuğrulşah'ı Saltuklular'ın eski topraklarını yönetmekle görevlendirdi. Böylelikle Alâeddin Keykûbâd dönemine kadar hüküm sürecek olan ve Erzurum Selçukluları adıyla anılan hanedan Muguseddin Tuğrulşah'dan itibaren başlamış oldu[167].

Saltuklu hanedanına son veren ve Erzurum'da bulunan Süleyman Şah artık Gürcüstan hudutlarına gelmiş bulunmaktaydı. Asıl amacı Gürcü seferi[168] olan Rükneddin Süleyman Şah 1202 yılında ordusunu alıp harekete geçerken Tamara'ya ültimatom niteliğinde çok sert bir mektup gönderdi. Gürcülerin başında bulunan Tamara da aynı şekilde bir mektup göndererek Süleyman Şah'a karşılık verdi. Süleyman Şah ordusuyla birlikte Erzurum, Pasinler, Sarıkamış istikametiyle ilerleyerek Micingert Kalesi civarında ordugâhını kurmuşken Zakaria ve İvane gibi ünlü komutanlar idaresinde Gürcüler ani bir baskın yaptılar. Bu pusuda sarsılan ve bir ara sultanın çetri düştüğünden sultanın başına bir şey geldiğini düşünen Selçuklu ordusunda kargaşa hâkim oldu. Bu kargaşada Gürcü ordusunun galip geleceğini anlayan Süleyman Şah, Erzurum'a çekildi. Bu savaşta Türklere ait birçok

---

166 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 276.

167 İbni Bîbî, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 31; Kerîmüddin Mahhmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Ankara 2000, s.24; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âli Selçuk (Oğuzname-Selçuklu Târihi)*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 213; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler,* yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir 2001, s. 30, 210; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 277, Selim Kaya, ''Süleyman Şah II'', *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 107; Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler,* s.89, 101.

168 Sultanın bu seferini bazı kaynaklar siyasi sebeplerin yanı sıra hissi düşüncesinden dolayı da gerçekleştirdiğini anlatır. Nitekim Tamara kendisine eş bulmak isteği ile Selçuklu ülkesine ressamlar göndermiş ve II. Kılıçarslan'ın oğulları olan meliklerin resmini yaptırmış ve bunların içerisinden Süleyman Şah'ı beğenip onunla izdivaç yapma istediğini Kılıçarslan'a elçi ve mektupla bildirmişti. Süleyman Şah olaya hiddetlenip babasının yardım ve izniyle oraya ancak kilise ve manastırları yıkıp cami ve medrese yapıp, çan yerine ezan sesini yükseltmek için gideceğini söyledi. Babası da onu takdirle karşıladı. Gerçekleşen bu hadiseden dolayı kaynaklarda bu seferin Süleyman Şah tarafından hissi bir sebebi olduğu ifade edilmiştir: İbni Bîbî, *age,* s. 30; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 278.

değerli eşya, servet ve hayvan Gürcülerin eline geçti ve Tamara büyük rakibi karşısında çok önemli galibiyet almayı başardı[169].

Bu hadiselerin yanı sıra Saltuklular'ın topraklarında yönetici olarak atanan Erzurum Selçukluları ile Gürcistan kraliçesi arasında önemli bir hadise daha meydana geliyor. Gürcistan kralının 1223 yılında ölümüyle karısı Rosudan ülkeyi yönetmek zorunda kaldı. Gürcüler kraliçenin ülkeyi tek başına yönetmekte zorlanacağı düşüncesinden ve hanedan içerinde başka kimsenin bulunmayışından dolayı kraliçeyle evlenecek bir prens arayışına girdiler. Erzurum Selçuklularının ilki olan Melik Muguseddin Tuğrul Şah, bu vaziyeti fırsata çevirip değerlendirmek maksadıyla Gürcistan kraliçesine oğullarından birisiyle evlenmelerini tavsiye etti. Lakin hem Gürcü önde gelenleri hem de kraliçe Muguseddin'e Müslüman birisiyle izdivacın mümkün olmayacağını, ancak oğlunun din değiştirip Hristiyanlığı kabul ettiği takdirde evliliğin gerçekleşeceğini bildirdi. Tuğrul Şah ise bu teklifi kabul etti ve oğlunun din değiştirmesiyle izdivaç gerçekleşti[170]. Melik bu evlilikle Gürcistan'da kral ilan edildi. Muguseddin'in de planı şimdilik gerçekleşmeye başladı. Mugusettin sık sık gerçekleşen Gürcü mücadelelerin önüne geçmek ve mümkün olduğu kadar da Gürcistan'ı kendine bağlamak, bununla beraber güçlü kudretli bir devlet haline gelmek istiyordu. İlerleyen süreçte Gürcüler kraliçenin emriyle meliki Lan şehrinde hapsetti ve Mugusettin Tuğrul Şah da amacında muvaffak olamadı [171].

1.7.8. Celâleddin Harzemşah Dönemi Gürcü-Harezm Mücadelesi ve Tao Bölgesi

Sultan Sancer dönemi Büyük Selçuklular'ın Harezm Valisi Atsız, Harezm bölgesinde güçlenmesi sonucu Sancer'a karşı birçok kez başkaldırma teşebbüsünde bulundu ve bağımsızlık ilan etti. Lakin her isyanı sonucunda da tekrar Sancer'e tabi oldu. Sancer'in 1157 yılında vefatıyla Atsız'ın oğulları tarafından kurulan ve kendilerini İran coğrafyasında Selçuklu varisi olarak görüp oldukça geniş topraklara sahip olan Harezmşahlar, hükümdarları Harezmşah Muhammed zamanında doğudan gelen Cengiz Han ile savaşmak zorunda kaldılar (1219-1220)[172]. Cengiz Han karşısında bir başarı sağlayamayan

[169] Aksarayî, *age,* s. 24; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 278-283. Kaya, agm, s. 107.
[170] Beygu, *age,* s. 45-46; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. II, haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara 2014, s. 63; Konukçu, *age,* s. 43-44; Eğilmez, *Erzurum*, s. 120.
[171] İbnü'l Esîr, İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh, C. X, ter. Ahmet Ağırakça - Abdulkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 267-268; Beygu, *age,* s. 46.
[172] Harezmşahlar hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221),* TTK, Ankara 2000.

Muhammed Harezmşah'ın oğlu Harezmşah Celâleddin Mengüberti Moğollara karşı büyük bir cesaret ve beceri gösterdi ve Cengizhan'nın elinden kurtulmayı başardı. Böylelikle büyük bir saygınlık kazanan Mengüberti birçok bölgeyi hâkimiyeti altına almayı da başardı. Tarihler 1225'in Mayıs ayını gösterdiğinde harekete geçen Mengüberti Aras'ı zorlanmadan geçip Divin'i ele geçirdi. Daha sonra Gerni kasabasında bir tepede Atabek İvane'yi mağlup etti ve Kıpçak Beyi Şalve'yi esir aldı[173]. Aynı yılın temmuz ayında Tebriz'i itaat altına alıp Baylakan, Gence, Şemkür ve Aran'i ele geçirmeyi başaran Mengüberti; Tiflis'i kuşatıp 10 Mart 1226'da zapt etti. Ardından Kirman'daki ayaklanmayı bastırmak isteyen Mengüberti, Tiflis Başveziri Şerefülmülk komutanlığında ordusunun ana bölümünü Tiflis'te bırakarak Kirman'a gitti. Şerefülmülk Mengüberti'nin yokluğunda Kür boyları, Ahlat ve Erzurum Selçukluları'na karşı akınlar gerçekleştirdi. Mengüberti Eylül 1226'da tekrar Kirman'dan dönüşünde ordusunu toparlayıp Tiflis'e girdi[174]. Celâleddin Mengüberti'nin başarılı seferleriyle ele geçirdiği ve beş yıl boyunca elinde tutacağı bölgeler: Somkhet, ,Kombeçyan, Kartel, Tiryalet, Cavakhet, Samçikhe, ve Tao bölgesiydi[175]. Böylelikle Tao bölgesi Müslüman Türklerin elinden çıkışının ardından belirli bir müddet sonra Harezmşah ile tekrar bir Müslüman Türk devletinin eline geçmiş oldu. Bu arada Mengüberti'nin Tiflis'i işgali sırasında Kraliçe Rosudan kaçmıştı ve Kraliçe Rosudan ile evlenmiş olan Erzurum meliki ise o sırada esir bulunmaktaydı. Celâleddin Mengüberti bu melike hürmet göstererek Tiflis'te kalmasına müsaade etti. Lakin Melik Gürcü prensesin yanında olmayı tercih ederek Tiflis'ten prensesin yanına kaçtı[176].

1.7.9. Alâeddin Keykûbâd Dönemi Tao Bölgesi

Tarihte ender olan bir gayret ve kahramanlık sergileyip Moğolların elinden kurtulup Batı İran, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bir devlet kurmayı başaran Celâleddin Mengübirti İslam dünyasının saygınlığı kazanmış ve umut vadeden bir şahsiyet olarak görülmeye başlanmıştı. Hâkimiyet kurduğu topraklar Tao bölgesi sınırlarını da kapsıyordu. Sultan

[173] İbnü'l Esîr, C. X, s. 286-287; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 303; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar* s. 145.
[174] Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 399-400; Yinanç, C.II, s. 66; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 145; Aydın Taneri, *Harezmşahlar,* TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 65-67; Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, C. 7, Ankara 2019, s. 249; Hasan Geyikoğlu, "Harezmşah Celâleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti", *AÜTAED*, Sa. 4, Erzurum 1996, s. 95; Cihan Oruç, "Artvin ve Çevresinde Türk Varlığı "Kıpçaklar"", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1,* ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s. 116.
[175] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 145-146.
[176] Yinanç, C. II, s. 63.

Alâeddin Keykûbâd ise Anadolu Selçuklu Devleti'nin en mümtaz sultanı idi ve devletin en parlak döneminin mimarıydı. Ülkesi refah içerisindeydi. Bu iki sultan arasında karşılıklı elçi ve mektuplaşmalar oldu. Taraflardan birbirlerine iyi ilişkiler ve ittifak kurma yolunda olumlu mektuplar gönderiliyordu[177]. Bu sırada 1226 yılında ve 1229 yılında Celâleddin Mengüberti Ahlat'ı muhasaraya başlaması ve Erzurum Meliki Cihan Şah'ın Mengüberti'ye tabi olup onun namına hutbe okutarak Ahlat muhasarasında ona yardımda bulunması, ayrıca Mengübirti'yi Alâeddin Keykûbâd'a karşı kışkırtması gibi durumlar iki devletin arasını açmaya yeterli olacaktı. Tüm bu hadiseler yazışmalara da yansıdı ve mektuplar daha sert bir hal almaya başladı. Sultan Alâeddin, Mengübirti'yi Ahlat muhasarasından vazgeçirmek için çaba sarf etmiş, elçi ve mektuplar göndermişse de Mengüberti Ahlat'ı yakıp yıktı ve 1230 yılında şehri ele geçirdi[178]. Nitekim Mengüberti'nin Ahlat'ı ele geçirip Hamedan'a göndermiş olduğu bir fetihnamede, Şam ve Anadolu'yu ele geçirme isteğini açıkça belirtmesi ve Cihan Şah'n Sultan Alâeddin ve Eyyübüler ile birleşip Moğollara karşı gelmek yerine Eyyübilerin metbuluğunu terk edip Mengüberti'ye tabi olması iki taraf arasında savaşın artık kaçınılmaz olduğunu gösteriyordu[179].

Sultan Alâeddin, Harezmli Mengüreti'nin ve Cihan Şah'ın Selçuklu topraklarına tecavüz edeceğinden şüphe etmekte, Celâleddin Mengüberti ise yazdığı fetihnamede bunu belirtmekteydi. Cihan Şah Celâleddin Mengüreti'yi Sultan Alâeddin'e karşı kışkırtırken diğer taraftan Alâeddin'le aynı safta bulunan Eyyübi Hükümdarı Melik Eşref ise Sultan Alâeddin'i Celâleddin'e karşı kışkırtmaktaydı. Sultan Alâeddin ve Melik Eşref'in orduları bir araya gelip Sivas üzerinden yürürken Harzim ve Cihan Şah'ın orduları Harput'ta toplanıp Sivas'a doğru yola çıktı ve iki ordu Erzincan Akşehri ovasında, Yassıçemen'de karşılaştılar[180]. İki taraf arasında vuku bulan savaş 10 Ağustos 1230 tarihinde Selçuklular'ın ve Melik Eşref'in galip gelmesiyle sonuçlandı[181]. Savaşta elde edilen ganimetlerin

---

[177] Mektuplar için bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar),* TTK, Ankara 2014.

[178] Cüveynî, *age*, s. 371-372; Kazvinî, *age,* s. 400; Kafesoğlu, *Selçuklular,* s. 64; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 79-80; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah"s. 250.

[179] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 384-388.

[180] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 390-391.

[181] İbnü'l Esîr, C. X, 342-343; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, ter. ve not. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015, s. 143; İbni bîbî, *age,* s. 127-128; Cüveynî, *age,* s. 376-377; Aksarayî, *age,* s. 25; Vardan Vartabet, *age,* s. 224; Kazvinî, *age,* s. 400; Yinanç, C. II, s. 90-91; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 64; OsmanTuran, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 227; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 68. Taneri, *Harezmşahlar*, s. 82-83.

çokluğundan dolayı köle, at ve altın fiyatları da oldukça düşmüştü[182]. Yenilen Mengüberti Ahlat'a oradan da Azerbaycan'a döndü. Ağustos 1231 tarihine Mengüberti Ahlat muhasarasında ölen kardeşinin intikamını almak isteyen bir kürt aşiret reisi tarafından Meyyafarikin (Silvan) civarında öldürüldü[183]. Böylelikle Selçuklu-Harizm ve Eyyübiler'den oluşacak güçlü bir ittfakla Moğollara karşı kurulacak güzel bir savunma hattı daha gerçekleşmeden son buldu. Erzurum üzerine yürüyen Alâeddin Keykûbâd Cihan Şah'ı af ve kabul etti ve Erzurum'u Anadolu Selçuklularına bağladı[184].

Mengüberti'nin ortadan kalkması ile Moğollar ile Selçuklular sınırdaş oldular. Nitekim Mengübirti'yi takip eden Moğollar, Doğu Anadolu'da Eyyübi ve Artuklular'ın birçok şehrini yağma ve tahrip ettiler[185]. Moğol istilaları devam ederken 1232 yılında Carmagon Noyan kumandasında Moğollar Sivas'a kadar ilerleyip yağmada bulundular. Sultan Alâeddin Keykûbâd ise Kemaleddin Kamyar'ı görevlendirerek Sivas'a gönderdi. Kamyar, Moğol ordusunun geri döndüğünü görünce Erzurum'a geldi ve bu saldırının bir akından ibaret olduğunu öğrenince takibi bıraktı. Erzurum bölgesinin komutanı olan Mübârizüddin Çavlı ile istişare edip Moğolları takibe bazı casuslar gönderdiler ve Moğolların Mugan'a intikal ettiklerinin bilgisini aldılar. Kemaleddin Kâmyar ile Çavlı bu Moğol akınının Gürcü Kraliçe Rosudan'ın tahrik ve kışkırtmalarının bir neticesi olduğu bilgisi ve kanaati ile Gürcistan seferine çıkmaya karar verdiler[186].

Daha sonra askerleri ile Gürcistan üzerine yürüyen Kamyar birçok kale ele geçirdi. Fethedilen önemli kalelerin arasında Tao bölgesindeki Hah Kalesi ve Nihah Kalesi de bulunuyordu[187]. Selçuklular'ın ilerleyişinde karşılık verecek kudreti bulunmayan ve Celâleddin Mengüberti'nin seferleri dolayısıyla da güçsüz kalmış olan Rosudan elçi göndererek Kamyar'dan barış talep etmesi üzerine Nihah'ta Selçuklu sancağı dalgalandırıldı[188]. Kamyar'la yapılan anlaşmaya göre kraliçenin Tuğrul Şah'ın oğlu ve Cihan Şah'ın kardeşi olan Gıyeseddin Mesut ile evliliğinden meydana gelen kızı Tamar'ın

[182] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 392.
[183] Kazvinî, *age,* s. 401; Togan, *age,* s. 60; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 393; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* s. 227.
[184] İbnü'l Esîr, C. X, s. 343-344; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 64.
[185] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 395.
[186] İbni Bîbî, *age,* s.132-133; Yazıcızâde Ali, *age,* s. 575-576; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 396; Osman Gürbüz, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*, Aktif Yayınları, Ankara 2004, s. 85.
[187] İbni Bîbî, *age,* s. 133; Konukçu, *age,* s. 59.
[188] Gürbüz, *age,* s. 86.

Sultan Alâeddin'nin oğlu Gıyaseddin ile evlendirilmesi kararlaştırıldı ve kraliçe Moğol akınında parmağı olanların adına özür diledi[189]. Böylelikle Alâeddin Keykûbâd döneminde Tortum ve çevresi Selçuklu hâkimiyetine girdi. Tortum'dan başka Artvin, Yusufeli ve Şavşat'ı Alâeddin Keykûbâd'ın topraklarına dahil ettiğini aktaran Kırzıoğlu; Tao bölgesi dahilinde olan Oltu'nun ve İspir bölgesinin Tuğrul Şah çağında Erzurum'a katıldığını aktarır[190]. Böylece Tao bölgesini Celaleddin Mengüberti'den sonra Alâeddin Keykûbâd'da Türk hâkimiyetine sokmayı başarır.

1.7.10. II. Gıyâseddin Keyhüsrev Dönemi Tao ve Çevresindeki Gelişmeler

Sultan Alâeddin Keykûbâd'ın 1237 yılında vefatının ardından takribi 16 yaşlarında olan oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev Anadolu Selçuklu tahtına çıktı[191]. Kaynaklarda tecrübesiz oluşu ve isabetsiz kararlar alışı ile anılan II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde 1239 yılında Moğol ordularının İran genel valisi olan Baycu Noyan komutasında[192] Moğollar, Mugan'dan yola çıkıp üç ayrı koldan ilerleyerek bütün Kür-Aras ve Tao'yu kapsayan Çoruh boylarını işgal edip haraca bağladılar[193]. Carmagon Noyan yerine 1241 yılında göreve getirilen Baycu Noyan komutasında Moğollar tarafından 1242 yılında Erzurum üzerine bir akın gerçekleşti. Bu saldırıyla Erzurum, Türk tarihinde ilk defa yağmaya uğradı ve Erzurum'da büyük katliam geçekleşip Moğolların Anadolu'daki istila dönemi başlamış oldu[194]. Bu saldırının ve Kösedağ Savaşı'nın öncesinde gerçekleşen Babaî Harekâtı'nın Selçuklu ordusunu yorması ve Selçukluların eski gücünden noksan olduklarının anlaşılması, Moğolların Selçuklular üzerine saldırılarda bulunmaya başlamasının ve Kösedağ Savaşı'nın en önemli sebeplerinden olduğu yaygın bir görüştür[195]. Tarihler 1243 yılına geldiğinde Selçuklu ordusu ile Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu Kösedağ mevkiinde karşılaştılar. Tecrübeli devlet adamları Sultan Keyhüsrev'e Moğolları Sivas'ta karşılayıp buraya kadar yorgun düştüklerinde karşı konulması

---

[189] İbni Bîbî, *age*, s.133; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 396; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK, Ankara 2014, s. 73; Gürbüz, *age*, s. 86; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2018, s. 153-154.

[190] Kırzıoğlu, *Artvin İl Yıllığı*, s. 127; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 148-149.

[191] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 423.

[192] Baycu Noyan bu tarihte muhtemelen Carmagon Noyan himayesindeyken bu seferi yapar daha sonra Carmagon Noyan'ın görevlerini kendisi devralacaktır.

[193] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s.147.

[194] İbni Bîbî, *age*, s. 173-174; Beygu, *age*, s. 66; Yinanç, C. II, s. 169-170; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.449-450; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 147; Kaymaz, *age*, s.88-89; Gürbüz, *age*, s. 105-109; Eğilmez, *Erzurum*, s. 144.

[195] Yinanç, C. II, s. 168; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 449; Kaymaz, *age*, s. 88.

tavsiyelerinde bulundular. Sultan bu tavsiye yerine Nizamedin Şuhrâb gibi savaş tecrübeleri bulunmayan kişilerin Moğolları Erzincan'a ulaşmadan karşılayalım şeklindeki düşüncelerine kapılıp ordusuyla ilerledi. Bu sırada Moğollar da Erzincan'ı geçmiş Sivas'a doğru hareket ediyordu. Kösedağ mevkisine gelindiğinde iki ordu karşılaştı. Gürcü ve Ermeni askerlerinin de içerisinde bulunduğu Moğol ordusu 3 Temmuz 1243 tarihinde Kösedağ'da galip geldi ve Anadolu için zor zamanlar başlamış oldu[196]. Adı geçen 1242 Erzurum yağması ve 1243 Kösedağ Savaşı'nın bir diğer etkisi ise Kür Aras ve Çoruh boylarında yaşayan Gregoryan mezhepli Ermenilerin ve Ortodoks mezhepli Gürcü ve Kıpçak Türklerinin Anadolu'da yaşan Müslüman ve Türk milletine karşı yağma ve akınlarında bulunma ve kendi açılarından gelişme fırsatı sağlamış olmasıdır[197].

1.7.11. İlhanlı Dönemi Kıpçak Cakeli Hanedanı ve Tao Bölgesi

Tao bölgesini ve Erzurum'u istila edip ele geçiren ve ardından Kösedağ'da Selçuklular'ı mağlup eden Moğolların faaliyetlerinden sonra 1245 yılında Erzincan, Bayburt civarlarında bulunan ve Altu-Khan ve Orkhan reisliğinde yarı göçebe şeklinde yaşayan bir Oğuz Türkmen kitlesi Çoruh boylarına akın gerçekleştirip Tao ve çevresini bozmuşlardı. Tao ve Klarjeti'de yaşayan halk ise bu akından kurtulmak için Ahıska –Ardahan kumandanı olan Korkore'den (Kvarkvare- Kvarkvarye) yardım istediler. Korkore hemen harekete geçerek o sırada Bana (Penek) Kalesi'ni kuşatmakta olan Türkmenler ile savaşa girdi ve savaşı kazandı. Ardından oğlu İvane ve küçük oğlu Papa (Baba) Sargis'i Oltu ve çevresine muhafız tayin etti[198]. Bu sırada yine 1245'te Gürcü Kraliçesi Rosudan ölünce yerine Narin-David geçti. Narin Davit ile Giorgi Laşa'nın oğlu ve Kraliçe Rosudan'ın yeğeni olan Ulu Davit rekabet halindeydiler ve Moğol Hükümdarı Güyük Han Gürcülerin yaşadığı coğrafyayı iki Davit arasında bölerek Ulu Davit'e Kartli'yi; Narin Davit'e ise İmereti'yi verdi[199]. Babası gibi Tiflis'i başkent olarak seçen Ulu Davit 1249-1270 yılları arasında,

[196] İbni Bîbî *age*, s. 174-178; Kazvinî, *age*, s. 381-382; Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, ter. Abdurkadir İnan, haz. Timurlan Omorov, TTK, Ankara 2019, s. 48-49; Yinanç, C.II, s. 173-176; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* 451-457; Turan, *Selçuklular ve İslamiyet,* s.70. Eğilmez, *Erzurum*, s. 145.

[197] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 147-148.

[198] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 149.

[199] Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, ter. Halil İnalcık, haz. Ertuğrul Tokdemir-Mustafa Dönmez, TTK, Ankara 2015, s. 280.

Souaneth'i (Svaneti-Svanetya-Suanes) başkent olarak kullanan Narin Davit ise 1249-1293 yılları arasında Moğolların emrinde vergi memurları gibi hüküm sürdüler[200].

Cengiz Han'ın torunu Hülagü Han tarafından İran'da 1256 yılında kurulan İlhanlılar Devleti'ne savaşlarda büyük yararlılıklar göstermiş olduğundan dolayı Baba Sargis'e babasının Ahıska Ardahan kumandanlık görevi verilmişti. İlhanlı-Altınorda mücadelelerinde Berke Han'ın 1262 yılında Berda'yı işgal ettiği sırada ise Sargis'e Erzurum ve çevresinde tedbir alma görevi verildi. Hülagü'dan sonra Abaka Han döneminde ise mevkisi daha da yükseldi. Berke ile yapılan savaşta Gürcistan ordusunun kumandanlığı verildi ve Sargis bu görevde önemli yararlılıklar gösterdi[201]. Daha sonra Abaka'ya isyan eden kardeşi Tekudar, Sargis'e kendisine yardımda bulunması karşılığında mevkisini yükselteceğini bildirdi. Tekudar'ın bu teklifi Sargis'in hoşuna gitti. Fakat Sargis Tekudar'ın değil, Abaka'nın safında yer almayı tercih etti. Bu sebepten Abaka tarafından Sargis Ahıska valisi olarak tayin edildi ve Ardahan-Posof, Ahıska hâkimi oldu. Oğlu Beka'ya ise Tao ve çevresi temlik edildi. Bu durumda Kıpçaklar Bagratların nüfuzu altında değil kendi hükümetlerini kurmuş oldular ve Kartel-kilise dilini yazı dili olarak devam etttirdiler.[202]

Tiflis İlhanlı Valisi İrincen Noyan'ın emrinde bulunan ve Cakeli (Çaklı) sülalesinin kurucusu sayılan Baba Sargis 1267-1285 yılları arasında İlhanlılar'a bağlı şekilde hâkimiyetini sürdürdü ve ölünce topraklarını kendisinden daha fazla ön plana çıkmayı başlayan oğlu Beka devraldı[203]. Topraklarını daha da genişleten Beka Trabzon İmparatorluğu'yla akrabalık kurup kızını Komneneoslu II. Aleksis'e verdi[204] ve ondan Çan'et bölgesini (Ardahan Batum arasındaki bölgeler) almayı başardı. Böylece Beka, topraklarını İspir'den Ardahan ve Kars'a kadar iyice genişletmiş bir konuma geldi ve vergilerini Komnenler gibi Gazan Han'a vermekte idi[205]. Bu arada 1301 yılında Azat Musa isimli reisleriyle birlikte bir grup Türkmen'in Tao bölgesine akınlar düzenleyip yağma ve tahripte bulundular ve birçok ganimet elde ettiler. Bir yıl sonra Türkmenler yine aynı

---

[200] Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi –Güney Kafkasya 1220 -1346* -,Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 71-72.

[201] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 149-150. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi,* s. 106-107. Aynı zamanda 1243 Kösedağ'da da Sargis'in yararlılığı görülmüş: Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s.148.

[202] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 150; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi,* s. 117.

[203] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 150.

[204] Jakob Phılıpp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, ter. Ahmet Cevat Eren, haz. Celalettin Yavuz- İsmail Hacıfettahoğlu, not. İbrahim Tellioğlu, TTK, Ankara 2011, s. 150; Tellioğlu İbrahim "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", *KİD*, C. 1, Sa. 1, Trabzon 2006, s. 26.

[205] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 151.

reisleriyle Barhal Dağları eteklerinde Beka ve oğlu II. Sargis'le karşılaştılar ve mağlup oldular. Bu mücadelede üstün başarı gösteren II. Sargis İspir'i zapt etti ve ardından babasıyla beraber Bayburt'u zapt ettiler[206].

Seneler 1308 tarihine geldiğinde Beka'nın ölümüyle ülke üç oğlunun idaresine kaldı. Bunlardan en büyüğü II. Sargis'e diğer kardeşleri Korkere (Kvarkvarye) ile Şalva tabi durumdaydı ve II. Sargis ile Cakeli hanedanı "Atabek" unvanı kullanmaya başladı[207]. II. Sargis'ten sonra yönetim oğlu I. Korkore'ye (Atabeg Korkere- Kvarkvarye) geçti. İlhanlılar son hükündarı Ebu Said Han'ın 1335 yılında ölümünden sonra meydana gelen karışıklıkta Gürcü siyasi birliğini sağlamayı başaran Parlak Giorgi veya V. Giorgi[208](1318-1346) Atabeg Korkore'yi kendisine tabi etmeyi başardı[209].

1.7.12. Karakoyunlu Timurlu Mücadelesinde Tao Bölgesi ve Kıpçak Atabegler

Atabek Korkere'den sonra yerine oğlu Atabek II. Beka (1361-1391) başa geçti. II. Beka ve Kartel Kralı V. Bagrat Doğu Anadolu, Azerbaycan, Irak ve İran bölgelerinde hüküm sürecek olan ve XIV. asrın sonlarında devletleşen Karakoyunlar'a tabi oldular. Timur'un 1386 tarihinde Kars şehrini Karakoyunlur'dan ele geçirdikten sonra Tiflis'e doğru ilerleyip Tiflis'i ele geçirmesiyle. V. Bagrat ile Atabek II. Beka böylelikle Karakoyunlular'a tabi durumda iken Timur'un metbuluğunu kabul etmek zorunda kaldılar[210]. Timur Ankara Muharebesi öncesi 1402 yılının ilkbaharında Karabağ kışlasından Erzurum'a doğru ilerlerken yolda aldığı bilgiye göre Tortum Kalesi'nde 200'e yakın Gürcü'nün (Kıpçak) Müslümanlara eziyet ettiklerini ve cizye ödemediklerini öğrendi ve Tortum Kalesi'ne ordu sevk etti. Timur'un askerleri Tortum ve çevresindeki kalelerde çok şiddetli harpler verdiler.

---

[206] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 151; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 159. bu sırada 1287 yılında II. Mesud'un Bayburt'ta para kestirmiş olduğunu görmekteyiz. Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 151.

[207] Ömer Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: 'Atabeglik Müessesesi ve Atabegler' ", *Vakanüvis-UTAD*, C. 2, Sa. Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, s. 512, 531-532.

[208] Bu Gorgi'nin annesi Kartel Kralı 2. Demetre'nin (Dimitri) hanımı olup I. Beka'nın kızı idi. Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 152.

[209] Subaşı, "Atabegler", s. 533.

[210] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 152. Bu seferde Timur Gürcü Kralı Bagrat ve Kraliçe Anna'yı esir etti. Burada Bagrat'la ilgili iki görüş mevcut, birincisi Timur Bagratı'n Müslümanlığı kabul ederek bağlılığını bildirmesiyle toprakları kendisine tekrar verildi görüşü. Diğer görüş ise Bagrat kendisine asker verildiği takdirde tüm Gürcistan'ı Timur hâkimiyetine bağlayacağını söyleyerek Timur'dan asker alıp gizlice oğullarına haber gödermesi sonucu oğulları Timur'un askerlerini kılıçtan geçirerek babalarını kurtarıp memleketlerine döndükleri görüşüydü: Savaş Eğilmez- Ensar Macit, *Bozkırın Son Fatihi Emir Timur Tarihi ve Avrupa Diplomasisi*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018, s. 57 -59.

Çatışmalar sonucunda Tortum ve çevresindeki Gürcüler (Kıpçaklar) tamamen temizlendi ve bölgede Timur'un idaresi tam manasıyla oturmuş oldu[211].

II. Beka'dan sonra 1391 tarihinde Atabek yurdunun başına oğlu Atabek İvane (Yovam) geçti. Timur'un Ani vilayetine tabi bulunan Atabek İvane Timur'un ölümünün ardından iki yıl içerisinde müstakil bir duruma geldi[212]. Bu arada Karakoyunlu hükümdarı olan ve Mısır'dan dönen Kara Yusuf 1406'da Nahcivan ve Tebriz'de, 1408'de ise Serdrûd Savaşı'nda Timurlu Ebubekir'e karşı önemli zaferler kazandı ve Tebriz'i başkent yaparak eski ülkesine tekrar sahip oldu[213]. V. Bagrat'ın oğlu olan Kartel Kralı I. Kostantine (Köstendil) (l407-1412) ile Şirvanşah Valisi Şeyh İbrahim ve Şeki Valisi Arlad Seyyidî Ahmed 1412 yılında Karakoyunlu Kara Yusuf'a karşı birleşerek bir ittifak oluşturdularsa da yapılan savaşta Karakoyunlular'a yenildiler. Karakoyunlu Yusuf; Kostantin'i, kardeşlerini ve 130 aznavurunu öldürdü. Ardından Kostantine yerine geçen oğlu I. Aleksander (1413-1442) Karakoyunlular'a tabi olup haraç ödemeye başladı[214]. Daha sonra Ahıska'daki Müslüman Türklerin, Hristiyan komşularını Kara Yusuf'a şikâyet etmesi vesilesiyle 1413'te Karakoyunlu ordusu Ahıska'yı ele geçirip yağmaladı ve Atabek İvane de Karakoyunlulara tabi oldu[215]. Böylelikle Tao ve çevresi bu sefer de yine bir Türk hanedanı olan Karakoyunlulara tabi oldu.

Karakoyunlu Padişahı Cihan Şah (1438-1467) zamanında Kartel Kralı Vakang (IV. Vahtang) (1442-1446) ve Tao bölgesini içine alan topraklarıyla Ahıska hâkimi Atabek İvane, haraç konusunda üzerlerine düşeni yapmadıklarından Cihan Şah bunlara karşı 1444 yılında harekete geçti. Kralın ülkesinde Loru, Şamşolde ve Tiflis'i ele geçirip yağmalattı oradan Ahıska'da atabekle savaşıp onu öldürterek başkent Ahıska'yı aldı ve iki ülkeyi de Nahcivan genel valiliğine bağladı. Babasının ölümüyle de Atabek Yurdu'nun başına Ağ-

---

[211] Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s. 299; Beygu, *age,* s. 76-77; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s.153. Prof. Dr. Enver Konukçu'ya göre Gürcü-Kıpçak hâkimiyetinden önce İspir ile birlikte Tortum ve Oltu kısa süreliğine Sutaylıların hakimiyetinde idi. Lakin Gürcü-Kıpçak kuvvetleri Tortum'u ele geçirmişlerdi. Timur'un askereri bu sefer ile Tortum Kalesini Gürcü-Kıpçak kuvvetlerinden geri aldı ve Timur Sutaylıların beyi Togay'a Tortum Kalesini iade etti. Konukçu, *age*, s. 85-86, 98-99.

[212] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 153.

[213] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2019, s.181; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 153; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan – Şah'a Kadar)*, C. I, TTK, Ankara 1984, s. 72-78; İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001, s. 5-6.

[214] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 153; Sümer, *age*, s. 91-92.

[215] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 153-154.

Buğa (1444-1451) geçti. Bu atabek Karakoyunlulara sadakatini bozmadı ve haracını ödedi. Ölünce de yerine amcası II. Korkore (Kvarkvarye) (1451-1466) atabek oldu[216].

1.7.13. Akkoyunlu Dönemi Tao Bölgesi ve Kıpçak Atabegler

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) 1454 yılında Karakoyunlular'ın elinde bulunan Avnik Erzurum ve Erzincan üzerine seferler düzenledi. Erzincan'ı 1457 yılında zapt eden Uzun Hasan, 1458 yılında Gürcistan üzerine sefer yapıp Atabek Yurdu'nda Nihah Kalesi'ni ele geçirdi ve Tao ve çevresini işgal etmeyi başardı. Ardından Kartel Kralı VIII. Giorgi'nin (1446-1465) ülkesinde Tiflis ve Mukhran bölgelerine kadar ilerleyip birçok tutsak ve yağma elde etti[217]. Ardından 1458 yılında hem Osmanlılar'a rakip olmak hem de bölgeyi Osmanlı'ya karşı korumak adına Komnenoslu Kalo Jovannes'in kızı Katerina Komnena ile evlenerek Trabzon Rum İmparatorluğu'yla akrabalık kurdu. Lakin Fatih Sultan Mehmet'in 1461 tarihinde Trabzon'u fethetmesine ve Çoruh'a kadar tüm Karadeniz kıyılarını ele geçirmesine engel olamadı[218].

Bu arada Batı Gürcistan'da tekrar metbuluk bekleyen VIII. Giorgi'nin Karakoyunlular'a haraç vermiş olması ve Akkoyunlu Uzun Hasan'a da mağlup olmasını fırsat bilen İmeret hâkimi Bagrat, Suvanet Eristawı Gelovan, Abhazalar ve Ciket Kralı Şarvaşidze Badiya, Gürel Eristavı Kakhaber ve Mergel-Odiş hakimi Dadyan Libarit gibi bölgede hakim unsurlar beşli ittifak düzenleyerek 1462 yılında VIII. Giorgi'yi Kutays'ın yakınlarında ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Bu hadiseden sonra VIII. Giorgi Atabek II. Korkere'den yıllık vergi isteyince Atabek Uzun Hasan'dan yardım talep etti. Uzun Hasan ise 1463 tarihinde Temur ve Gilek Derviş kumandasında ordu gönderdi. Atabek II. Korkere gelen orduyla kendi ordusunu birleştirdi ve Giorgi'yi mağlup etmeyi başarıp Kartel ve Somkhet ülkelerini yağmalattı. Böylelikle Tiflis'in metbuluk iddialarını sona erdirmeyi başaran Atabegler 1347 tarihinden itibaren Kartel Bagratlıları Kırallığı'na manen bağlı ve yardımcı konumundan kurtulmuş oldu[219].

---

[216] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 154.

[217] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 154; Konukçu, *age,* s. 114; Toksoy, "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", s. 123.

[218] Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nüma Neşrî Tarihi,* C. II, yay. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen, TTK, Ankara 1957, s. 741-747; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Osmanlı Tarihi (1299-1481),* met. not. ve çev. Ahmed Ağırakça, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 260-262; Fallmerayer, *age,* s. 241-244, 253-258; Uzunçarsılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* s. 191; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, TTK, Ankara 2016, s. 52-55.

[219] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 155; Toksoy, "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", s. 123- 124.

Atabek II. Korkore'nin 1466 yılında ölümüyle yerine Oğlu Bahadur (1466-1475) atabeklerin yeni lideri oldu. Bu atabek başa geçince Akkoyunlular'a haraç ödeme konusunda ihmalkâr davranınca Uzun Hasan Tao bölgesinden Atabek Yurdu'na girdi. Pasinler üzerinden gelip Narman Samagar Kalesi'ni ele geçiren Uzun Hasan Yusufeli civarlarına kadar bölgeyi yağmalatıp Ahıska'ya doğru yürür vaziyetteyken Şebinkarahisar ve Kemah'taki ayaklanmalardan dolayı Ahıska'ya ilerlemekten vazgeçti[220]. Bundan başka Uzun Hasan'ın 1472'de Ahıska'dan Karadeniz'e kadar uzanan bir seferi daha görülüyor. Bu seferle Tiflis'i ele geçirip vali atayan Uzun Hasan Kral Bagrat'in topraklarını elinden alarak oğlu Aleksandır'a verdi. Atabek ülkesinden kaçan Atabek Bahadur yerine ise Ağ Buğa'nın oğlu III. Korkere'ye ülkeyi bırakıp elde ettiği ganimetlerle Tebriz'e geri döndü [221].

Uzun Hasan adına 1473 yılında önemli bir savaş gerçekleşti. Akkoyunlular ile Osmanlılar arasında Otlukbeli'nde vuku bulan savaşı Akkoyunlular kaybetti[222]. Otlukbeli Savaşı'ndan dört yıl sonra Uzun Hasan cizyelerini ödemekte gecikmiş olduklarından Gürcistan üzerine 1477 yılında son seferini düzenledi. Bu seferde Kartel ve İmaret krallarını yerlerinde bırakan Hasan, Atabeklerin başına kaçan Manuçar[223]'ın yerine III. Korkere'yi getirir ve 16 000 duka altını haraç koyup başlarına da muhafız olarak Türkmen birliğini bırakarak Tebriz'e döndü[224].

Atabek Yurdu'nun 1477'den itibaren beş bölüme ayrıldığını görüyoruz. Bunlardan birisi de merkezi Oltu olan ve daha sonra Tortum Akçakalesi olan Tao bölgesiydi[225]. Beşe ayrılan Atabek Yurdu'nun Maçakhalet kesimi (Artvin Borçka kesimi) 1479 Osmanlılar'ın Trabzon sancağına gönüllü olarak bağlandı[226]. Bundan sonra Osmanlı Devleti diğer atabeklik bölgelerini 1535 yılından itibaren Erzurum vilayetine bağlamaya başladı. 1536

---

[220] Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 245-248; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 155-156.

[221] Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, s. 192; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 156; Toksoy, "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", s. 124.

[222] Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel, Osmanlı Tarihi,* s.278-285; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 100-102.

[223] Manuçar Atabek Bahadır'ın kardeşi idi. Uzun Hasan önce Bahadur kaçtığı zaman onun yerine III. Korkore'yi getiriyor, simdi de Manuçar kaçınca bunun yerine III. Korkore'yi bırakıyor. Kırzıoğlu Bahadır'ın ölümüyle onun yerine Mançurya'nın geçtiğini ifade ediyor ve ikisinin zamanında da Uzun Hasan'ın sefer yaptığını belirtiyor. Buradan anlaşıldığına göre Manuçar, III. Korkore'den yönetimi almayı başarmış olsa da daha sonra kendisi de bu hadiseyle kaçıyor. Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 156.

[224] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 156.

[225] Diğerleri ise: merkezi Ahıska olan ve ana kol olan Samçikhe, Çıldır Akça-Kala merkezli Çavakhet, merkezi neresi olduğu tam bilinmeyen Şavşat- Maçakhalet, Ardanuç merkezli Klarçet. Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 157.

[226] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 156. Bu bölgede atabek soyundan gelen beglerin ocaklık yolu ile bölgede hâkim oldular ve Kanuni döneminde üç bölüme ayrılıp ve Müslüman olup birbirleriyle rekabete devam ettiler: Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 157.

yılında Erzurum Beylerbeyi Dulkadirli Mehmet Paşa tarafından yapılan seferle Tao bölgesi de Osmanlılar'a intikal etti[227].

[227] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 162.

İKİNCİ BÖLÜM

NARMAN

2.1. NARMAN ADI

Tao bölgesi sınırları içerisinde yer alan bölgelerden birisi olan Narman, tarih boyunca birçok farklı kavme ev sahipliği yapmıştır. Birbirinden farklı kültürlere ve farklı dillere sahip olan toplumların yaşamlarını sürdürdüğü bu mütevazı ilçenin günümüze farklı isimleri kalmıştır. Bu isimlerden biri "İd" veya "İt" ismidir. Narman için kullanılmış olan bu isim Kıpçakların "Kutlular" manasına gelen "İdler" veya "İtler" boyundan kalmaktadır. Kıpçaklarda Kutlular anlamına gelmesinin yanı sıra Narman için "İd" Kutlu yer veya Bayram yeri anlamında kullanılmıştır[228]. Kırzıoğlu Dulkadirli Mehmet Paşa'nın 1536 yılındaki seferini İbrahim Mülhemi'den naklederken Narman'ı "Namruvan" şeklinde nakletmesi ve 1538 1539 tahrir defterlerinde Narman "Narıman Ilgaları" şeklinde geçmesi "Namruvan" ve "Narıman" isimlerinin de Narman için kullanılmış olduğu anlaşılıyor[229]. Mükrimin Halil Yinanc'ta Anadolu Selçuklularının Gürcülerden aldığı Bayburt ve Narman kalelerinin fethinden bahsederken Ayni'den naklettiği şekliyle Narman'dan "Namervan" ifadesiyle bahsediliyor olmasıyla bu ifadenin de Narman için kullanılan telaffuzlardan birisi olduğu anlaşılıyor[230].

2.2. NARMAN'IN COĞRAFİ YAPISI

İdari olarak Erzurum iline bağlı olan Narman ilçesi bölge olarak Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz bölümünde bulunmaktadır. Kuzeyinde Oltu, batısında Tortum, güneyinde Pasinler, güney ve güneydoğusunda Horasan, kuzeydoğusunda Şenkaya, doğusunda ise Kars'ın Sarıkamış ilçesi yer almaktadır. İdari yönden bağlı olduğu Erzurum'un kuzeydoğusunda yer alan Narman, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinin kesişim noktasında bulunmaktadır. Bu özelliğiyle de Erzurum'a göre biraz daha ılık iklime sahiptir. Yüzölçümü 1275 km² olan ve deniz seviyesinden yüksekliği 1640 m olan ilçe merkezi, Çoruh Nehri'nin başlangıç vadisinde kurulmuştur. Narman'a bağlı köyler ise yüksek dağ kütlelerinin eteklerine şekillenmiştir. Narman bölgesinden geçen doğu-batı fay

[228] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 137. Kıpçakların "İdler" boyunun ve Kutlular anlamının yanı sıra, İt yılında doğmuş olan Kıpçak kişi – bey isimleri de mevcuttur: Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 97-98.
[229] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas – Ellerini Fethi,* s. 162-163.
[230] Yinanç, C. II, s. 311-312.

hattının yukarı kısmında kalan bölgeye aşağı Narman Havzası denilirken aşağı kısmında kalan bölgeye yukarı Narman Havzası olarak isimlendirilmiştir[231]. Tao bölgesi için Ksenophon ve Strabon'un dağlık ve korunaklı tasvirlerini Narman ilçesi sınırlarındaki dağlık alanlar ve ilçe içerisindeki konumlanmış belli dönemlerden kalma kaleler doğrular niteliktedir.

2.2.1. Dağlar ve Akarsular

Tao bölgesinde yer alan Narman, ilçe merkezinin kurulduğu vadi haricinde genel olarak dağlık alana sahiptir. Narman'ın günümüzdeki görünümünü kazanmasında tektonik hareketler aktif rol oynamış ve neticede bazı kıvrımlar ve faylanmaların oluşmasına sebep olmuştur. Antik kaynaklarda da belirtilen bu engebeli bölgeye ait bazı dağları şöyle sıralayabiliriz: Devre Dağı (2916 m), Karadağ (2930 m), Gökdağ (2731 m), Tellidağı (2589 m), Gaçartidağı (2816 m), Güllüdağ (2893 m), Büyükdağ (2800m). Etrafındaki dağlardan gelen sular birleşerek bölgenin en önemli akarsuyunu Büyükçay deresini oluşturur. Büyükçay deresi daha sonra Oltu Çayı'na karışır[232].

2.2.2. İklim, Bitki Örtüsü ve Toprak Yapısı

Bölgenin iklim özellikleri için Tortum ve Oltu bölgelerinin Narman bölgesine yakınlıkları ve coğrafi benzerlikleri sebebiyle yarım yüzyıldan fazla bir zamandır bölgede faaliyetlerini devam ettiren Tortum Meteoroloji İstasyonu ve Oltu Meteoroloji İstasyonu'ndan yararlanılmaktadır[233]. Buna göre kışları soğuk, yazları ise sıcak seyrederken temmuz ayı en yüksek sıcaklıkların görüldüğü ay, ocak ayı ise en düşük sıcaklıkların görüldüğü aydır. Sıcaklıkların yıl içerisindeki dağılımından bölgenin karasal termik rejim tipinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Yıllık sıcaklık ortalaması Tortum'da 8,3 °C iken Oltu'da 10,2 °C hesaplanmıştır. En yüksek sıcaklık Tortum'da 36 °C, Oltu'da 36,6 °C olmakla birlikte; sıcaklık değerleri haziran, temmuz, ağustos ve eylül aylarında 30 °C üzerinde seyretmektedir. En düşük sıcaklık değerine Tortum'da -20,8 °C ve Oltu'da -20,1 °C ile şubat ayında rastlanmaktadır[234].

---

[231] Nuriye Garipoğlu (Farımaz) , "Doğal Bir Anıt Olarak Yukarı Narman Havzası Kuestası", *TCD,* Sa. 31, İstanbul 1996, s. 292.

[232] Oktay Özgül, "Eskiçağ'da Narman Havzası", *KÜSBED*, Sa. 7, Kars 2011, s. 98; EBB, "Erzurum İlçeleri (Narman)", erişim: 10 Temmuz 2020, http://www.erzurum.bel.tr/AltIcerikDetay/1044/I/1014.html.

[233] Narman Meteoroloji İstasyonu ise 1959-1981 yılları arasında faaliyet gösterip yalnızca yağış rasatları yapmıştır.

[234] Garipağaoğlu, agm, s. 293-294.

Yine bir yıl içerisindeki donlu gün sayısı Tortum'da ortalama 129 iken Oltu'da 112 gündür. Narman bölgesinin de ortalama rakamları bu sayılara yakın rakamlar olduğu öngörülmektedir. Buna mukabil Narman'da yıllık ortalama yağış miktarı 416,5 mm olarak tespit edilmiş olup bu rakam Tortum'da 455 mm Oltu da ise 384,9 mm şeklindedir. Narman'da en çok yağış gerçekleşen ay 66,6 mm ile mayıs ayı iken en az yağış eylül ayında 17,6 mm olarak görülmektedir[235].

Narman Havzası bitki örtüsü bakımından incelendiğinde step park görünümlü kuru orman veya ağaçlı steplerle tasvir edilmektedir. Akarsu boylarında rastlanan sıralı ağaçlar haricinde saha incelendiğinde İran-Turan kökenli steplerin yayılış alanı içerisinde sayılmaktadır ve bölgede bitki örtüsünden mahrum çıplak kalmış yüzeylere de rastlanmaktadır[236]. İklim, bitki örtüsü ve ana kaya kombinasyon şeklinde etkileri neticesinde bölgede iki tür bitki örtüsü oluşmuştur. Bunların birisi zonal toprak kategorisinde yer alan kestane renkli topraklar olup 1700- 2000 m arasında tepeler ve sırtlar arasında görülmektedir. Bunun yanı sıra havzanın tabanına bakıldığında ise azonal topraklar kategorisindeki alüvyal bulunmaktadır[237].

2.3. TARİHİ YOLLAR VE GÜNÜMÜZDEKİ YOL AĞI

Tarihi yollar genelde coğrafi şartlarla oluşmuş ve askeri-ticari amaçlarla kullanılmıştır. Narman-Oltu-Olur hattı ile Serçeme Boğazı- İspir- Tortum güzergâhları da en eski çağlardan beri tarihin önemli devirlerinde yaşamış olan topluluklar tarafından kullanılmıştır. Bu güzergâhlar hem denize ulaşmak için kullanılan tarihi yollardan olması hem de bölgedeki maden yataklarının kontrolünü sağlaması açısından önemli bir yol ağını oluşturmaktadır[238]. Ayrıca Narman tarihi seyre bakıldığında stratejik önemi yüksek olan Tao bölgesinde yer almasının yanı sıra Oltu ile birlikte Roma'nın Kafkasya'ya girişi ve Sasaniler'in Roma egemenliğini kırması gibi önemli hadiselerin vuku bulduğu bir konumundadır[239].

Günümüzde kullanılan birçok yol geçmişteki insan toplulukları tarafından uzun sürelerce kullanılmış olmasıyla yol haline gelmiştir. Günümüzde Narman merkezinden

[235] Oktay Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007, s. 3.
[236] Garipağaoğlu, agm, s. 294, 296.
[237] Garipağaoğlu, agm, s. 297.
[238] Eğilmez, *Erzurum*, s. 189.
[239] Özgül, "Eskiçağ'da Narman Havzası", s. 98.

Tortum-Artvin bölünmüş yoluna asfalt yol ağıyla birleşir. Diğer komşusu olan Oltu'ya kadar asfalt ve Oltu'dan itibaren bölünmüş yol ağıyla Ardahan veya Kars bölgelerine ulaşılır. Aynı güzergâhtan Tortum-Artvin yönüne ayrılıp Artvin üzerinden Karadeniz sahili istikametine de seyredilebilir. Bir diğer bölünmüş yola ise güneye doğru yine asfalt yolu takip ederek Pasinler ile Köprüköy arasındaki bölünmüş yola ulaşıp Ağrı, Iğdır veya daha güneydeki Van gibi illere ulaşılmaktadır.

2.4. PERİBACALARI

Doğal güzelliği ile Narman'ın adından sıkça bahsettiren Narman peribacaları diğer bir adıyla Kırmızı Periler Diyarı, Narman-Pasinler Otoyolu'nun 7. km'sinde bulunmaktadır. Rüzgâr ve yağmurun kumlu toprağı aşındırması sonucu kırmızı renkli muhteşem manzarayı ortaya çıkarmıştır. Ağcuva mevkiinden başlayarak Yoldere köyünde son bulan Narman peribacalarının özellikle yaz aylarında turistlik değerini ön plana çıkarmak için çeşitli şenlikler gerçekleştirilmektedir. Peribacalarının yer aldığı vadi, Amerika'da Colorado kanyonuna benzerliği ile de dikkat çekmektedir. Narman peribacalarının oluşumu Kapadokya'da bulunan ünlü peribacalarından farklıdır. Kapadokya'daki peribacaları volkanik bir yapıya sahipken, Narman peribacaları sedimanter bir yapıya sahiptir. Günümüzden 2,5-3 milyon yıl önce akarsuların, bir çökelme havzasına taşıdığı malzemelerin zamanla aşınması sonucunda oluşmuştur. Peribacalarının kırmızı renkte olmasının ve daha dayanıklı bir yapıya sahip bulunmasının sebebi ise yer aldığı bölgede gözlenen Pliyo-Kuvaterner tortul kayaçlarda bulunan demir elementinden kaynaklanır. Tortullardaki kırmızı renk demirin Fe2O3 şeklinde oksitlenmesidir[240].

2.5. KALELER

2.5.1. Başkale

Narman'a yaklaşık 34 km uzaklıkta bulunan Başkale köyünde yer almaktadır. Kargapazarı eteklerinde kurulan Başkale Ortaçağ dönemine ait olup bölgedeki diğer Ortaçağ kaleleri gibi yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Stratejik açından çok iyi bir konuma inşa

[240] T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Narman Peri Bacaları", erişim: 20 Temmuz 2020, https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-174617/narman-peri-bacalari.html; Türkiye Kültür Portalı, "Narman Peri Bacaları", erişim: 20 Temmuz 2020, https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/narman-peri-bacalari.

edilmiş olan kale çevresine hâkim bir mevkidedir. Kalenin bulunduğu tepenin altından Başkale Çayı geçmektedir[241]. Yalnızca belli başlı sur duvarları günümüze ulaşmıştır.

2.5.2. Boğakale

Narman ilçesinin 39 km güneybatısındaki Boğakale köyünde bulunmaktadır. Keramik verileri incelendiğinde az miktarda bir kısmının erken döneme ait olduğu ve çoğunluğunun ise Ortaçağ'a ait olduğu ileri sürülmüştür[242]. Günümüzde kale görünümünden çok kalıntı şekliyle ulaşmıştır.

2.5.3. Gökdağ Kalesi

Narman ilçesinin 4 km kadar yakınında bulunan Gökdağ köyünün 1 km kadar kuzeybatısında yer almaktadır. Yapımında Horasan harcı kullanıldığı anlaşılan tipik bir Ortaçağ kalesidir. Tao bölgesinde Ortaçağ kalelerinin genel olarak görüldüğü gibi çevresine hâkim doğal bir tepe üzerine inşa edilmiştir ve Narman Erzurum karayolunun kontrolünü sağlayan bir konumda bulunmaktadır[243].

2.5.4. Samikale

Narman'ın 12 km uzağında bulunan Samikale köyünde yer almaktadır. Çevresine hâkim bir tepede inşa edilmiştir. Günümüzde restore edilmiş bir şekilde bulunan kale, uzaktan bakıldığında büyük bir merdiveni anımsatmaktadır ve hangi döneme ait olduğu anlaşılmamıştır[244].

---

[241] Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008, s. 293; Alpaslan Ceylan- Akın Bingöl- Yasin Topaloğlu, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Ankara 2009, s. 136; Alpaslan Ceylan- Yavuz Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2018, s. 146; Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 55.

[242] Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008),* s. 295; Ceylan- Bingöl- Topaloğlu, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 136; Ceylan- Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri,* s. 149; Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar,* s. 56.

[243] Gökdağ Kalesi'nde daha önce Eskiçağ araştırmacıları tarafından yapılan araştırmalarda pithos ve pithos parçaları tesbit edilerek belgelendirilmiştir: Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Ankara 2005, s. 191-192; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 179; Ceylan- Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri,* s. 202.

[244] Hangi döneme ait olduğu anlaşılamayan kalenin erken dönem kalesi olduğuna dair bir tahmin ileri sürülmüştür fakat bu tahmini destekleyen bir materyal bulunmamaktadır: Ceylan- Bingöl- Topaloğlu, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 136-137.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TORTUM

3.1. TORTUM ADI

Bugünkü Tortum ilçesinin yer aldığı bölgenin adı Nihah'tı (Nihak-Nıkhakh). İlçe Tortum ismini Nihah'ın yaklaşık 10 km kuzeybatısında bulunan "Tortum-Kala" denilen ve Tortum Kalesi ile aynı adı taşıyan Tortumkale köyünden almıştır. Tarihi kayıtlarda adı geçen meşhur Tortum şehri de burasıdır. Ancak Tortum'un idari merkezi Nihah olunca Nihah Tortum adıyla, kale ve kalenin bulunduğu bölge ise Tortumkale adıyla anılmaya başlanmıştır[245].

Kaynaklarda; T'orto'm, Tortomi, Tortoman, Tartum ve Torcon şeklinde farklı yazılışları mevcuttur[246]. Prof. Dr. Kırzıoğlu Dobruca da eski Türk köyü olan Tortoman ve Elazığ'daki Baskil ilçesi İzolu bucağı Şaval-Uşağı köyünün Tortum Mezrası gibi Tortum'un da isminin Kıpçaklardan geldiğini ileri sürer[247]. Mehmet İnbaşı ise kelimenin kökü olan "Tor"dan yola çıkarak Gürcü kaynaklarda Meşkler ile birlikte bahsedilen Tor kabilesinin yerleşmiş oldukları bölge veya kale adı olarak günümüze kadar gelmiş olduğunu ifade eder. İnbaşı ayrıca Türkçede "Tör" kelimesinin "yüksek dağ örüşü" ve "derenin yukarı başındaki otlak yeri" anlamına geldiğini ve buna ilaveten Gürcülerin Tor kelimesinin sonuna i harfinin konularak Gürcücede tepe anlamında kullanılmaya devam ettiğini ileri sürer[248].

Kırzıoğlu'na göre Tortum'un yanı sıra Bar köyünün ismi ve bugün Tortuma bağlı olun Aşağı Katıklı (Aşağı Ödük) ve Serdarlı (Yukarı Ödük) köyleri için halk arasında kullanılan Ödük isimi de Kıpçak boy ve oymaklarından kalmaktadır[249]. Bunun yanı sıra Ekrek bugünkü Tortum vadisinin yer aldığı bölgededir ve eski Türkçede Ekrek yeşillik anlamında kullanılmaktadır. Öşk veya Öşki kelimesi de Oğuz kabilelerin bölgede yerleşmesiyle

[245] Konyalı, *age,* s. 512; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 164.
[246] Mehmet İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 21; İshak Küçükyıldız, *Erzurum'un Kuzey İlçelerinde Tarihi ve Arkeolojik Veriler (Tortum – Uzundere),* s. 22. İshak Küçükyıldız, "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası", *Anasay*, Sa. 1, 2017, s. 200.
[247] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 164.
[248] İnbaşı, *age*, s. 21.
[249] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar,* s. 92-93, 163.

kullanılmaya başlayıp Ermenice çoğul eki k ile Öşk şeklini almıştır. Öş veya Oş daha sonra Aş'a dönüşmüş olup Aşkale ismini burdan almaktadır[250].

Eskiden Tortuma bağlı bucak merkezi iken 1987 yılında ilçe olan Uzundere'nin eski ismi olan "Azort"un Arsaklar dönemindeki 15 eyaletten birisi olan Dayk - Tao bölgesinin 8 sancağından birisi olarak kaydı mevcuttur[251]. Böylelikle Tortum ve çevresini belirten ve günümüzde dahi halk tarafından kullanılan Azort isminin Arsaklar döneminden kalmış olduğunu anlaşılmaktadır.

3.2. COĞRAFİ YAPISI VE YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Tortum idari yönden Erzurum iline bağlı olup Karadeniz bölgesinin Doğu Karadeniz bölümünde bulunmaktadır. Tortum; kuzeyinde Uzundere ve Yusufeli bölgeleri, kuzeydoğusunda Oltu, doğusunda Narman, güneyinde Pasinler ve Erzurum merkezi bulunurken batısında ise İspir yer almaktadır. Güney ve batısında daha çok karasal iklim görülürken kuzeyine ve kuzey komşularına yaklaştıkça Karadeniz ikliminin ağır bastığı görülmektedir. Özellikle kuzeyinde bulunan köylerin yeşilliği tam manasıyla Karadeniz yaylalarını anımsatacak kadar benzerlik göstermektedir. Hem Karadeniz iklimini taşıyıp hem de karasal iklimdeki gibi sık sık kar yağmasından bölgenin bir iklimsel geçiş bölgesi olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.1. Dağlar

Genel olarak Tortum Çayı havzasını göz önünde bulundurursak havzayı batıdan Mescit Dağları (3239 m), doğudan Akdağlar (3047 m), güneybatıdan Dumlu Dağları (3200 m) ve güneydoğudan ise Kargapazarı Dağları (3228m) çevrelemiştir[252]. Erzurum'dan kuzeydoğu istikametinde uzanan Gürcü Boğaz'ın Tortum'a giden yola geçit veren Akçor Gediği'nden itibaren volkanik alanlara giriş yapılır ve kabarık alanlar başlar. Bu yüksek kabarığın başında başlıca iki dağ göze çarpar. Bunlar Tortum'a doğru olan ve yüksekliği 3100 metreyi bulan Güvercin Dağı ile Gürcü Boğazı ile Pasin Ovası arasını dolduran Kargapazarı dağlarıdır. Bu Kargapazarı dağları kabataslak olarak kuzey - doğu

[250] İnbaşı, *age*, s. 22-23.
[251] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 91.
[252] Osman Yılmaz, *Tortum Çayı Havzası'nın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991, s. 3; İshak Küçükyıldız, *Erzurum'un Kuzey İlçelerinde Tarihi ve Arkeolojik Veriler (Tortum – Uzundere)*, s. 10; İshak Küçükyıldız, "Tarihî ve Arkeolojik Veriler Işığında Eski Çağ'da Tortum", s. 401.

doğrultusunda geniş bir kabarık halinde uzanıp en yüksek tepesi kuzey ucunda 3048 m yüksekliğindedir ve bu tepe 3013 m yüksekliğinde bulunan Kandil Dağı ile Güvercin Dağı'na bağlanır. Genel olarak Gürcü Dağı'nın ve Kargapazarı dağlarının kuzeyindeki yüksek kabarıkların özellikleri aynıdır. Belli başlı vadi yamaçları haricinde diğer taraflar da zor ve çetin engebelere pek fazlaca rastlanmaz. Dağların arasında geniş yaylı kabarıklar serilir ve her taraf kalın bir toprak tabakasıyla örtülmüştür. Aynı zamanda su ve ot yönünden zengin olan bu bölgeler hayvancılığa elverişlidir ve hayvancılık buralarda oldukça fazladır ve bu bölgelerden itibaren Zavut ırkı da denilen iri yapılı Kars sığırları görülmeye başlar[253].

3.2.2. İklim ve Bitki örtüsü

Tortum ve 1984 yılından itibaren ilçe olan Uzundere de iklim, bölgenin dışından gelen hava kütleleri, yükseklik ve dağların uzanış şekli gibi doğal ve çevresel faktörlerden etkilenmektedir. Tortum ve Uzundere mikroklima iklim diye tabir edilen iklim özelliğine sahiptir. Güney ve batısında daha çok karasal iklim özellikleri sergilerken kuzey ve doğusuna doğru ilerledikçe Doğu Karadeniz iklimi özelliklerini yansıtır[254].

Yıllık Ortalama sıcaklıkları yükseltiye göre farklılık gösterse de[255] genel olarak hesaplandığında 8,2 °C'dir. En sıcak ay ortalaması 19,6 °C ile temmuz iken en soğuk ay -3,4 °C olarak ocak ayındaki ortalama rakamdır[256].

Tortum'da yağış miktarı yıllık ortalama 455,6 mm iken Uzundere yıllık yağış ortalaması 304,4 mm'dir[257]. Rüzgâr yönünden Tortum ele alındığında rüzgâr güney yönünden baskındır. Bir sene içinde güney yönüyle esen rüzgârın oranına bakıldığında % 41,2 kuzey ve kuzeybatı rüzgârları ise 21,22 dir. Buna karşın kuzeydoğudan esen rüzgârlar en az etkiye sahip olma özelliği taşıyıp oranı 3,9' dur[258].

---

[253] Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi,* MEB Yayınları, İstanbul 1989, s. 35.

[254] Mehmet Akif Irmak, *Tortum Çayı Havzasının Odunsu Bitkilerinin Peyzaj Mimarlığında Kullanım Olanakları*, AÜFBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003, s. 33; İshak Küçükyıldız, *Erzurum'un Kuzey İlçelerinde Tarihi ve Arkeolojik Veriler (Tortum – Uzundere),* s. 14-15.

[255] 2000 m civarında 6 derece, 2600 metrede 3 derece, 3000 metrede 1 derece ye düşen sıcaklık ortalaması Tortum Gölü kuzeyinde 1000 metre yüksekliğin görüldüğü alanlarda ise ortalama 11 derece görülmektedir: Osman Yılmaz, *agt,* s. 14-15; Irmak, *agt,* s. 34.

[256] Irmak, *agt,* s. 34.

[257] Bu miktarlar Tortum'da Meteoroloji istasyonunun 26 senelik verilerine göre hazırlanırken Uzundere'de 12 senelik verilerin ortalanması alınmıştır. Ayrıca Tortum'da bulunan istasyon 1550 m yükseklikteyken Uzundere'deki istasyon 1100 m yüksekliktedir: Osman Yılmaz, *agt,* s. 20.

[258] Osman Yılmaz, *agt,* s. 17-18.

Tortum karasal iklimin ve Doğu Karadeniz iklim alanının geçiş bölgesinde yer alır. Erzurum istikametinden Tortum'a doğru ilerledikçe Bar civarından itibaren yüksek dağların ve yalçın kayaların yüksekliği düşmeye başlar ve dereler boyunca uzanan ormanlar göze çarpar[259]. Yarı kurak, yarı nemli bir bölgede bulunan Tortum'da bitki örtüsü de daha çok step-pak görünümündeki ormanlardan meydana gelir. Step formasyonu oluşturur ve civan perçemi, yavşan otu, papatya, sütleğen, taş nanesi, çam çiçeği, üzerlik otu gibi bitkiler görülmektedir. Tortum Çayı ve derelerin civarlarında uzanan söğüt, kavak, yabani iğde, yaban gülü ve çalılar mevcuttur[260]. Bunun yanı sıra Tortum'da önemli bir derecede meyve çeşitliliği vardır. Elma, armut gibi meyvelerin kolaylıkla yetiştiği bazı dere köylerinde; elma, dut gibi meyveler başta olmak üzere birçok meyve yetiştirilmektedir. Meyve yetiştirilme konusunda bilimsel teknik eğilimlerle toplu bir sistem ile sürdürülmesi takdirde günümüzde üretilen miktarının aksine çok daha yüksek miktarda meyve ve sebze üretimi geliştirilebilir. Öyle ki geçmişte halk arasında dile getirilen "Erzurum'un ambarı Pasinler, kileri Tortum'dur" söylemi de bu konudaki verimliliğin halk arasındaki ifade edilmiş bir şeklidir. Ayrıca Tortum ve Uzundere organik sebze ve meyve bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir.

3.3. AKARSULAR VE GÖLLER

3.3.1. Tortum Çayı

Karasal iklim ile Karadeniz ikliminin geçiş alanında yer alan Tortum Çayı Dumlu dağlarından (3169 m) kaynağını alır ve havzayı çevreleyen yüksek dağlardan beslenir. Tortum Çayı vadi uzunlukları yaklaşık 3 km ile 24 km'yi bulan çeşitli derelerin sularını toplayarak ilk öce Tortum Gölü'ne dökülür. Tortum Gölü'nden çıktıktan sonra ise gölün kıyısında meşhur Tortum Şelalesi'ni meydana getirir. Ardından Artvin il sınırında Yusufeli kıvrımında Oltu Çayı ile birleşerek Çoruh Nehri'ni oluşturur ve Karadeniz'e dökülür[261].

Tortum Çayı'na akan başlıca akarsular şunlardır:

---

[259] Şehabettin Fındıkoğlu, ''Tortum Tarihine Kısa Bir Bakış ve Tortum'un Ekonomik Durumu ve Islahı Çareleri'', *Tortum Hakkında Tarihî, İktisadî ve İçtimaî Araştırmalar*, TKD Neşriyatı, İstanbul 1963, s. 15.
[260] Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 7-8.
[261] Hüseyin Saraçoğlu, *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller*, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 117; İbrahim Kopar-Cemal Sevindi , "Tortum Gölü'nün (Uzundere-Erzurum) Güneybatısında Aktüel Sedimantasyon ve Siltasyona Bağlı Alan-Kıyı Çizgisi Değişimleri", *TCD,* Sa. 60, İstanbul 2013, s. 54; İshak Küçükyıldız, "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası", s. 202; İshak Küçükyıldız, "Tarihî ve Arkeolojik Veriler Işığında Eski Çağ'da Tortum" s. 403.

İsinboğazı Deresi, Deynok Deresi, Sapaca Deresi, Mususin Deresi, Galanın Deresi, Salpelek Deresi, Pehlivanlı Deresi, Bağbaşı Deresi, Vihink Çayı, Bağlar Deresi, Suyatağı Deresi, Ahbisor Deresi, Ekrek Deresi, Liskav (Çamlıca) Deresi, Hinzorik Deresi, Uzungüney Deresİ, Çarkın Deresi. (Buraya kadar adı geçen dereler ayrıca yamaç uzunluklarının ve eğim değerinin yüksek olması sebebiyle erozyonu şiddetlendirerek sediman sağlanmasına neden olan akarsulardır.) Yedigöller deresi, Berek Deresi, Karakaban Deresi, Çurman Deresi, Büyük Dere, Küçük Dere, Koğans Deresi, Çiniçor Deresi, Çurman Sohturuk Deresi, Koğans Deresi, Hospirik Deresi, Zinavur Deresi, Kilise Deresi, Eğriçayır Deresi, Tortumkale Deresi, Nihah Deresi[262].

Tortum Çayı'nın akımının mevsimlere dağılışına bakıldığında en yüksek akım % 35 oranla ilkbaharda, % 25 yaz, % 22 sonbahar ve % 18 kışın gerçekleşmiştir. Buna karşın en yüksek akım mayıs ayında en düşük akım ise ağustos ayındadır[263].

3.3.2. Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi

Erzurum Uzundere ilçesi sınırları içerisinde bulunan Tortum Gölü, Tortum Çayı vadisi üzerinde yer almaktadır. Göl, heyelan gerçekleşmesi neticesinde vadide bir set meydana gelmesiyle oluşmuştur. Vadinin sol tarafında bulunan Kemerli Dağ yamacından kayma gerçekleşmiş ve önemli derecede yıkıntı kitlesi vadiye yerleşmiştir. Settin oluşmasının ardından sular toplanarak vadinin şekline uygun bir şekilde dar ve uzun göl olan Tortum Gölü oluşmuştur[264]. Tatlı su özelliği taşıyan göl yüzölçümü 8 km^2 yükseltisi 1000 metre ve maksimun derinliği 95 metredir[265]. Güzel bir görsel oluşturan Tortum Gölü alabalık ve sazan balıkları yönünden oldukça zengindir. Göl haricinde bir diğer doğa harikası ise şelaledir. Gölden çıkan su kayıntı blokunun üzerinden yaklaşık 50 m yükseklikten aşağıya düşerek Tortum Şelalesi görüntüsünü oluşturur[266].

Bugün Erzurum'un en çok ziyaret edilen yerlerinin başında gelen şelale, Tortum Gölü'nün Tev vadisindeki heyelan kitlesini aşarak dökülmesinden meydana gelmektedir. 21 m genişliğinde ve yaklaşık 48 m yüksekliğindedir. Deniz seviyesinden yüksekliği ise

[262] Kopar - Sevindi, agm, s. 52, 54.
[263] Kopar – Sevindi, agm, s. 54.
[264] Zerrin Karakuzulu - Gülhan Atnur, "Kültür Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Tortum, Çıldır ve Tödürge (Demiryurt) Gölleri", *AÜTAED,* Sa. 34, Erzurum 2007, s. 159; İshak Küçükyıldız, *Erzurum'un Kuzey İlçelerinde Tarihi ve Arkeolojik Veriler (Tortum – Uzundere)*, s. 20.
[265] M. Yıldız Hoşgören, "Türkiye'nin Gölleri", *TCD*, Sa. 29, İstanbul 1994, s. 22.
[266] Saraçoğlu, *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller*, s. 341.

yaklaşık 1000 metredir. Tortum Gölü ile şelalenin oluşumu 1700'lü yıllara dayanmaktadır. Şelalenin sularının döküldüğü alan su sporlarına elverişlidir. En fazla su miktarı mayıs haziran aylarında gözlemlenirken hazirandan sonra su seviyesi azalmaya başlar. Erzurum merkezine 100 km uzaklıkta, Uzundere ilçesine ise 16 km mesafededir. 1952-1960 yılları arasında hidroelektrik santrali yapılmış ve elektrik sağlanmıştır[267].

Tortum'da Tortum Gölü haricinde büyük sayılabilecek göl yoktur. Lakin irili ufaklı göller mevcuttur. Bunlardan en bilineni ise Tortum Gölü'ne de yakın olan Yedigöller'dir.

3.4. TARİHİ YOLLAR VE GÜNÜMÜZDEKİ YOL AĞI

Tarihi yollar genelde coğrafi şartlarla oluşmuş ve askeri ticari amaçlarla kullanılmıştır. Günümüzdeki birçok yolun da eski çağlardaki insanlar tarafından kullanılmış olduğunu ve günümüzde de devam edegeldiğini söyleyebiliriz. Erzurum ve çevresi, doğu ve batı istikametinin birbirleriyle ulaştığı tabii ve tarihi kullanılan yollar üzerinde yer almaktadır. Trans- Kafkaslar ve Kuzeybatı İran'dan gelen transit yollar Erzurum üzerinden İç Anadolu'ya bağlanır bununla birlikte Çoruh –Kelkit yol ağı da kuzeybatı doğrultusundaki hatlarla bağlanmış olup biraz daha az kullanılan ikinci bir güzergâh sayılabilir. Özellikle Serçeme Boğazı –İspir-Tortum güzergâhı ile Narman-Oltu-Olur hattı Karadeniz sahiline geçiş yapabilmek için oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra doğal maden yataklarına hâkim olup kontrollerini sağlıklı bir şekilde yürütebilmek için de bu yollara hâkim olmak veya bu yolları kullanmamak kaçınılmazdır[268].

Tortum ayrıca tarihi yolların kesiştiği bir bölgede olan Erzurum'u günümüzde de Karadeniz'e bağlayan istikametlerden bir tanesidir. Aşkale-Bayburt-Gümüşhane üzerinden Kop ve Zigana dağlarını da içerisinde barındıran ve Trabzon'a dolayısıyla Karadeniz'e bağlanan yolun ve Erzurum-İspir üzerinden İkizdere, Kalkandere gibi ilçeleri de aştıktan sonra İyidere ve Rize dolayısıyla yine Karadeniz sahiline ulaşım sağlayan yollar haricinde alternatif olarak Tortum'dan da geçen Erzurum Artvin yolu Karadeniz sahiline açılan bir diğer önemli istikamettir.

---

[267] T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Tortum Şelalesi", erişim: 15 Haziran 2020, https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-174618/tortum-selalesi.html; Türkiye Kültür Portalı, "Tortum Şelalesi", erişim: 15 Haziran 2020, https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/tortum-selalesi.

[268] Eğilmez, *Erzurum*, s. 189.

Erzurum veya çevresinden Tortum ve Uzundere üzerinden Artvin ve Hopa'ya sahile veya Artvin'e geçmeden Yusufeli ve İspir istikametine dönüp tekrar Rize'ye ulaşılabilir. Ayrıca Oltu tarafına dönüldüğünde Kars ve Ardahan'a Pasinler tarafına yöneldiğinde ise Iğdır ve Ağrı bölgelerinde ulaşım sağlamaktadır.

Önemli vadi ve dereleri bulunan Tortum'da sarp dağlık alanların arasından ulaşım sağlamak için doğanın şartlarına göre yön ve yol çizilebilmektedir. Günümüz teknolojisinde bu durumun biraz daha kolaylaştığı ve yapılan büyük tünellerin eskiden uzun olan yolları yamaçlar delinerek çok kısa mesafelere indirmesiyle daha kullanışlı olmuştur ve günümüz şartlarındaki ulaşım araçları için oluşabilecek tehlikeleri daha aza indirmektedir. Günümüzde dahi bazı zor ve yükselip alçalan yamaçlar mevcuttur. Erzurum Artvin yolu istikametinde üzerinde Tortum Gölü çevresindeki yıkıklar adı verilen yol bunlara örnektir.

3.5. TARİHİ YAPILAR

3.5.1. Kaleler

Tortum'daki kaleler genel olarak incelendiğinde iki özellik göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi kalelerin bulundukları bölgeye hâkim bir konumda inşa edilmiş olmalarıdır. Genellikle de önemli yol veya geçitlerin hâkimiyetini sağlamak ve önemli vadilere veya su kaynaklarının bulunduğu alanlarda hâkim unsur olmak adına inşa edilmiştir. Tortum'daki kalelerin diğer bir özelliği ise antik kaynaklarda dahi bahsedildiği üzere çok dik tepelere sarp kayalıklar üzerine inşa edilmiş olmalarıdır. Bu özelliğiyle de hem işgal edilmeleri zor hem de konum ve yükseklikleri itibariyle gözetleme kolaylığı sağlamaları dikkat çekmektedir. Tüm bu özellikleri ve artıları göz önünde bulundurulduğunda kalelerin konumlarının titizlikle seçilip inşa edilmiş olduğunu anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgenin coğrafi yapısı insanların bu seçimlerinde en büyük etkenlerden birisi olmuştur. Bu kalelerden en ünlüsü ve kaynaklarda adı sıkça geçen Tortum Kalesi'dir.

3.5.1.1. Tortum Kalesi

Tortum Kalesi bugünkü Tortum merkezinin 20 km kuzeybatısında bulunmaktadır. Aynı ismi taşıyan Tortumkale köyü ile birlikte tarihi Tortum şehri burasıdır. Çok dik ve sarp bir tepeye inşa edilmiş olan Tortum Kalesi yapısal olarak bakıldığında bir Ortaçağ kalesidir. Nitekim Evliya Çelebi kalenin bir Gürcü kralı olan Mamerol adlı kral tarafından yaptırılmış olduğunu aktarır. Gürcülerin yanı sıra İraniler, Roma, Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu ve

nihayetinde Osmanlı gibi birçok millet ve kavmin hâkimiyetine geçen kalede adı geçen toplumlar tarafından onarım geçirmiş olduğu anlaşılmaktadır[269]. İçerisinde cami, hamam, erzak depoları ve sarnıçlar gibi bazı mimari unsurların temelleri kalmıştır[270]. İbn-i Bibi'nin aktardığı bilgiye göre Alâeddin Keykûbâd dönemindeki görevlendirilen Kemaleddin Kamyar tarafından Gürcülere karşı kazanılan zafer ile fethedilen önemli kalelerden birisi de bu Tortum Kalesi'dir[271]. Timur'un Tortum Kalesi'ni ele geçirişi ve Kanuni döneminde Tortum Kalesi'yle ilgili önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Tortum Kalesi özellikleri ve tarihçesi hakkında Evliya Çelebi Seyahatname'sinde oldukça ilginç bilgiler aktarmıştır. Çelebi'nin büyük Seyahatname'sinde Tortum Kalesi'nden şu şekilde bahsedilmiştir:

"Tortum Kalesi Gürcistan Şahlarından Mamur'un yapısıdır. Sonra Uzun Hasan'a, ondan da Fatih'e geçmiştir. Fakat sonra yine Gürcülerin istilasına uğramıştır. Bu istilayı Süleyman Han duyunca hemen ikinci Vezir Ahmet Paşa'yı yeteri kadar askerle kumandan tayin ederek göndermiş, o da gelip siperlere girerek yedi gün yedi saat savaştıktan sonra kaleyi fethetmiştir. İçine yedi bin kadar muhafız, cephane, top, zahire ve öteki gerekli şeyleri koyup askeriyle Necah Kalesi'ne, oradan Dirahor Kalesi'ne, giderek aman ile zapt ettikten sonra içlerine yeterli kadar asker bırakmıştır. Oradan Akçakale'ye varıp, yedi günde ele geçirerek duvarlarında ezan okutmuştur.

Oradan Nigird, Âşird, Küçük Akça kalelerine yönelmiş, beyleri aman ile teslim olmuşlardır. Oradan İspir, Pertek kaleleri de aman dilemiştir ve hepsi de halen itaat halindedirler.

Oradan Dadanlı nahiyesine yürüdüklerinde altmışaltı parça köyünün on beşi teslim olmuş, diğerleri harap edilmiştir.

Oradan Teksih, Akçakale, Divâne deresi hep fethedilip ordu Tortum'a gelmiş, Tortum toprağı da sancak merkezi olarak yazılmıştır[272]*."*

"Yüksek bir tepe üzerine dört köşe bir binadır. Bir demir kapısı vardır. Hisar içinde on sekiz kadar ev ile Süleyman Han'ın küçük bir camii vardır. Bir ambarı var. Aşağı varoş mamur ve şirin binalardan oluşmuştur ki sayıları yedi yüze varır. Yedi mahalle ve yedi

[269] Konyalı, *age*, s. 513.
[270] Eğilmez, *Erzurum*, s. 227.
[271] Konyalı, *age*, s. 513.
[272] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, C. I-II, sad. Tevfik Temelkuran – Necati Aktaş, Üçdal Neşriyet, İstanbul 1993, s. 648.

mihrabı vardır. İki hamamı, iki hanı ve on adet çocuk mektebi yetmiş kadar da her esnaftan dükkânı vardır. Bedesten imaret ve medrese gibi şeyleri yoktur. Her evinde bağ ve bahçesi çoktur. Havasının güzelliğinden meyve ve yemişi bol olur. Üzümü, armudu, renkli şeftalisi meşhurdur. Şehir Erzurum'a iki konak olduğundan, tüccar taisefi meyvelerini sandıklarla Erzurum'a taşırlar. Erzincan'dan sonra Erzurum eyaletindeki Tortum şehri İrem bağına benzer süslü bir şehirdir. Halkı garip dostu, halim-selim kimselerdir. Tortum'da kühercile de çıkar. Şehir, dereli bir yerde kurulmuştur[273]*."*

3.5.1.2. Nihah (Kalealtı- Kaledibi) Kalesi

Tortum merkeze yaklaşık 5 km kuzeydoğuda bulunan kale Tortum Kaledibi Mahallesi'nde (köyü) ve şu anki köy yerleşimin kuzeyinde yer almaktadır. Vadiden 100 m yükseklikte ve vadiye hâkim bir konumdadır. Yapısı ve keramik veri bakımından Ortaçağ dönemine ait olup Doğal kayalıklar üzerine inşa edilerek oluşturulmuş bir kaledir[274]. Bu özelliğiyle diğer Ortaçağ kaleleri gibi savunmaya oldukça elverişlidir.

3.5.1.3. Kapıkaya Kalesi

Kapıkaya Kalesi Tortum'un 26 km batısında bulunan Kapıkaya köyünün 1 km kuzeyinde yer almaktadır. Urartular dönemine ait olduğu tespit edilmiş kalenin batısında bir de Urartu Göleti bulunmaktadır. Ayrıca kalenin 1 km kuzeybatısında kale veya başka bir amaçla inşa edilmiş bir yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu kalıntılarında Urartular zamanında Diauehi Krallığı tarafından kullanılmış olduğu ileri sürülmektedir[275]. İlk bahsedilen kalede görünüm olarak sur duvarlarının az bir kısmı mevcut iken 1 km kuzeybatısında tespit edilen yapıdan ise geri kalan kaba taşlar ve arkeolojik bilgi verebilecek kalıntılar günümüze ulaşmıştır.

3.5.1.4. Dikyar (Engüzek) Kalesi

Uzundere ilçesinin yaklaşık 3 km yakınında yer alan Engüzek Kalesi, oldukça yüksek sarp bir tepede kayalıkların üzerine inşa edilmiş bir kaledir. Ortaçağ dönemine ait olup hem

---

[273] Evliya Çelebi, *age*, s. 649.

[274] Alpaslan Ceylan, "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Ankara 2007, s. 166; Halil İbrahim Ün, *Erzurum Tortum İlçesinde Bulunan Mimari Eserler*, AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019, s. 33.

[275] Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014),* Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015, s. 164-168; Ceylan- Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri,* s. 241-245; Oktay Özgül, "Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya", *TÜEFD,* C. 5, Sa. 9, Edirne Ocak-2015, s. 74-76; İshak Küçükyıldız, "Tarihî ve Arkeolojik Veriler Işığında Eski Çağ'da Tortum", s. 411-412.

savunması oldukça elverişli hem de kalenin bulunduğu bölgedeki dar vadiyi kontrol altına tutmak için oldukça kullanışlıdır[276]. Tortum çevresinde ve Tao bölgesinde sık sık rastladığımız dik yamaçlı kalelerden birisidir.

3.5.1.5. Yazyurdu Kalesi

Tortum'a yaklaşık 40 km uzaklıkta bulunan Yazyurdu köyünün yaklaşık 1 km doğusunda yer almaktadır[277]. Kalenin bir tarafı stratejik bir konumda yer alan Yazyurdu köyü ve çevresine hâkimken diğer tarafı Kaleboynu köyünün 2 km kadar batısında yer alıp Kaleboynu köyünün çevresi ve Şenyurt beldesinden ilerleyen yolun gözetilmesini sağlamaktadır. Konumu olarak korunaklı bir bölgeye inşa edilmiş olan kalenin güneyinden Şenyurt Deresi geçmektedir. Bu nedenle derenin kontrolünü de sağlama imkânı vermektedir. Doğal bir tepe üzerine inşa edilen kale stratejik açından en dikkat çeken kalelerden birisidir. Ortaçağ dönemine ait olduğu anlaşılan kalenin sur duvarlarının önemli bir bölümü ayakta kalmıştır. Kalede bulunan niş ve pencerelerin de bir bölümü günümüze kadar ulaşmıştır. Kalenin içinde sarnıç, su kuyusu ve bazı mimari yapılara rastlanmıştır ve kalenin yanında bir de şapel bulunmaktadır. Kalenin doğu ve güney etekleri uçurum ile çevrili olup batı ve kuzeybatı tarafından dağlara ve vadiye açılmaktadır.

3.5.1.6. Bağbaşı Kalesi

Tortum'un yaklaşık 35 km kuzeybatısında yer alan Haho Bağbaşı beldesinin kuzeydoğusunda 500 m'lik mesafededir. Mimari yapısından Ortaçağ dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Vadiye hâkim stratejik bir tepede inşa edilmiştir[278]. Kalenin sur duvarlarının ancak az bir bölümü ayakta kalabilmiştir.

---

[276] Ceylan- Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleler,* s. 167.

[277] Araştırma bölgemizde yer alan ve Tao bölgesindeki en önemli kaleleriden birisi olan "Yazyurdu Kalesi" için daha önceki çalışmalarda "Kaleboynu Kalesi" ismi kullanılmışıtr: Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014),* s. 360; Ceylan- Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri,* s. 234. Lakin kalenin konumu itibariyle Yazyurdu köyüne yakınlığı ve Yazyurdu köyü gibi kaleninde stratejik bir alanda yer alaması dolayısıyla kale ve köyün birbirinden bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple bahsi geçen kale için "Yazdurdu Kalesi" isminin daha uygun bir ifade olduğu düşüncesindeyiz.

[278] Nezahat Ceylan - Yavuz Günaşdı - İbrahim Üngör - Oktay Özgül - Yasin Topaloğlu - Akın Bingöl - Alpaslan Ceylan, "2013 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 2, Ankara 2014, s. 79-80; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014),* s. 349; Ceylan- Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri,* s. 144.

3.5.1.7. Bağbaşı Gözetleme Kulesi

Tortum'un Bağbaşı beldesinde Haho Manastırı'na yakın bir konumda bulunmaktadır. Ortaçağ dönemine ait olduğu anlaşılan yapının ancak küçük bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Yüksek bir tepede doğal bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Manastırın çevresini gözetleyen bir konumda bulunup bölgenin ve manastırın güvenliğini sağlamak amacıyla kale veya gözetleme kulesi olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.

3.5.1.8. Ödük (Aşağı Katıklı) Kalesi

Kale Tortum'a yaklaşık olarak 42 km uzaklıktaki Aşağı Katıklı (Aşağı Ödük) isimli köyde bulunmaktadır. Diğer Ortaçağ kalelerinde olduğu gibi bu kale de etrafını gözetleyebilecek bir konumdadır. Bazı niş ve pencereler günümüze kadar ulaşmıştır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde ve dikdörtgen bir şekilde inşa edilmiş olduğu anlaşılan kalenin kuzeydoğu cephesi uçuruma bakmaktadır ve altından Ödük Deresi geçmektedir[279].

3.5.1.9. Sapaca Kalesi

Uzundere'nin yaklaşık 9 km güneyinde yer alan Sapaca köyünün batı tarafında bulunan bir tepeye inşa edilmiştir. Yapımında Horasan harcı kullanıldığı anlaşılan kale Ortaçağ dönemine aittir. Oldukça yüksek bir tepeye inşa edilmiş ve bulunduğu bölgedeki vadiye hâkim bir konumdadır[280]. Kalenin sur duvarları önemli ölçüde günümüze ulaşmıştır ve kalenin iki katlı bir kale olduğu anlaşılmaktadır. Diğer kaleler gibi Sapaca Kalesi de savunma yönünden oldukça güvenli bir kaledir.

3.5.2. Mabetler

3.5.2.1. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii

Tortum'a yaklaşık 38 km uzaklıkta yer alan Bağbaşı köy yerleşkesinin batısında inşa edilmiştir. Tortum Çayı'nın hemen kenarında eğimli bir alanda Meryem'e ithafen yaptırılmış olan ve kitabesine göre III. David tarafından 976-1001 seneleri arasında yaptırıldığı anlaşılan manastır; kilise, yemekhane, yazıhane, kütüphane, çalışma atölyesi, şapeller ve vaftiz binasından oluşmaktadır. Manastır Ortaçağ'da önemli bir eğitim merkezi

[279] Ün, *agt*, s. 41-43.

[280] İbrahim Üngör - Akın Bingöl - Yasin Topaloğlu - Yavuz Günaşdı - Nezahat Ceylan - Oktay Özgül - Alpaslan Ceylan, "2012 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Muğla 2014, s. 70-71; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014),* s. 320; Ceylan- Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri,* s. 325.

olma özelliğini taşımakla birlikte önemli kişilere de eğitim verilen bir yer olmuştur. Haho Manastırı'nda kaleme alınan edebiyat, felsefe, şiir alanlarında önemli eserlerin yanı sıra bazı devlet adamlarının el yazma kopyalarının da yer aldığı zengin bir kütüphane ile Meryem Ana'nın altın kaplama ikonası gibi birçok değerli malzeme Tiflis'teki devlet sanat müzesinde sergilenmektedir. Manastırı oluşturan yapılardan günümüze en sağlam şekilde gelen kilise ve vaftiz binası olmuştur. Kayıtlardan bilinen 3 şapel bulunduğudur. Ancak bunların yalnızca bir tanesi günümüze ulaşmıştır. Kiliseden sonra en büyük yapı olan bu şapel kilisenin 5 m kadar kuzeyinde inşa edilmiştir[281]. Manastırda aslan-boğa mücadelesi, kartal, horoz figürleri ve bitki motifleri gibi Türk-İslam mimarisinde bulunan bazı motiflerin yer alması ayrıca dikkat çekici bir durumdur.

Tarihi 1556 yılında ait olan ve manastırda kopyalanan bir elyazmasından manastırın on altıncı yüzyılda işlevinin devam ettiği anlaşılıyor. Meryem Ana'ya adanmış olan ve Meryem Ana Kilisesi olarak da bilinen kilise; 19. yüzyılda Taş Camii adıyla camii ye çevrilmiş, 20. yüzyılın başında Rus işgali sırasında kısa bir süre kilise olarak kullanılmış, Rusların çekilmesinin ardından tekrar camii olarak kullanılmaya devam etmiştir. 1981 yılında ise T.C. Kültür Bakanlığı tarafından tescil edilerek korunması gereken taşınmaz kültür varlıkları arasında yerini almıştır[282].

3.5.2.2. Öşvank Manastırı

Uzundere'nin Çamlıyamaç- Öşk köyünde yer almaktadır. Manastır; kilise, 3 adet şapel, yemekhane ve kubbeli mekândan oluşmaktadır. Manastır kilisesindeki yazıtlardan anlaşıldığına göre 963–973 yılları arasında, Gürcü Kralı Kuropalat Adarnase'nin oğulları David ve Prens Bagrat tarafından yaptırılmış olup Vaftizci Yahya'ya(Ioannis Prodromos) adanmıştır[283]. Kilisenin bazı yerlerinden Vaftizci Yahya'nın tasvirleri yer alıp kilise üzerindeki kitabeye göre Manastır "Öşklü Grigol" isimli Öşk köyünden yetişen bir mimar tarafından yapılmıştır[284].

---

[281] Geniş bilgi için bkz. Haldun Özkan, *Haho Manastırı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2013.
[282] Mine Kadiroğlu-Bülent İşler, *age, Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Ankara 2010, s. 87; Türkiye Kültür Portalı, "Haho Kilisesi (Taş Camii)", erişim: 28 Haziran 2020, https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/haho-kilisesi-tas-cami.
[283] Kadiroğlu - İşler, *age,* s. 100-101.
[284] Haldun Özkan, *Öşvank Manastırı (Öşk / Çamlıyamaç Manastırı)* , Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2010, s. 17.

Manastırın bulunduğu bölgenin denetimi 1022 yılında Bizans İmparatorluğu'na geçmesinin ardından imparator II. Basil (Basileios) ve İmparator VIII. Konstantin tarafından kilisenin kubbesi onartılmıştır. Manastır onuncu yüzyılın önemli el yazmalarını bulunduran merkezlerinden birisiydi ve 978 yılında yazılıp günümüzde Athos'daki bir manastırda bulunan Öşk İncili bu manastırda yazılmıştır. Ününü ve tanınırlığı 15. yüzyıla kadar sürdüren bu manastır 19. yüzyılın sonlarında camii çevrilmiş ve 1980 yılına kadar camii olarak kullanılıp 1985 yılında kültür varlıkları arasında yerini almıştır[285].

Öşvank Manastırı'nda da Haho Manastırı'nda olduğu gibi kartal, kartal-geyik, aslan-boğa, mücadelesi gibi hayvan tasvirleri ile benzer motif ve figürler dikkat çekmektedir. Ayrıca bu kiliselerin tepeleri külah biçiminde olup Türk-İslam eserleri olan: çifte minare, üç kümbetler, Ahlat Ulu Kümbet vb. gibi yapıtlarla benzerlik göstermektedir.

3.5.3. Köprüler

3.5.3.1. Kireçli Köprüsü

Tortum'a yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunan Pehlivanlı köyünde yer almaktadır. Köprü Erzurum-Artvin karayolunu Pehlivanlı, Bağbaşı ve aynı istikametle ulaşılan diğer köylere bağlamaktadır. Herhangi bir kitabesi bulunmayan köprünün hangi döneme ait olduğu anlaşılmamıştır. Halk arasında çok eski zamanlardan kaldığı rivayeti yaygındır. Tarihin farklı dönemlerinde birçok kez onarıldığı anlaşılan Kireçli Köprüsü son olarak 2014 yılında restore edilmiştir.

[285] Kadiroğlu - İşler, *age*, s. 101.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YUSUFELİ

4.1. YUSUFELİ ADI

Yusufeli için tarihte Pert- ekrek (Perterek- Pertarek) ismi, bugünkü Artvin merkez içinde kullanılmış olan Livane (Livana) ismi ve Kiskim isimleri kullanılmıştır. 1536 yılında Osmanlı'nın Erzurum beylerbeyi tarafından fethedilmiş olan Çoruh boyları (İspirden Maçakhalet'e kadarki topraklar) Livane sancağı olarak adlandırılmış ve Yusufeli'ndeki Pert-Ekrek Hisarı da bu sancağın merkezi olmuştur[286]. Osmanlı hâkimiyetinde uzun yıllar Kiskim-Keskim olarak adlandırılmış olup Erzurum'un bir kazası olan Yusufeli'nin o dönemki adı Ankara'nın Keskin kazası ile karıştırılmasına sebep olmuş, dönemin Osmanlı alfabesi yazımında da iki kazanın yazılışlarının aynı şeklide olması posta ve telgraf dağıtımlarındaki karışıklıklar meydana getirmiştir. Bu karışıklıkları gidermek için 1914 yılında Erzurum'un Keskim kazasına resmi olarak Yusufeli adı verilmiştir[287]. Ardından 1926 yılında Yusufeli Erzurum'dan alınıp yeni kurulan Artvin vilayetine bağlanmıştır.

4.2. YUSUFELİNİN COĞRAFİ YAPISI

Kiskim ismiyle 1879 yılında günümüzdeki Alanbaşı köyünde kurulmuş olan Osmanlı kazası farklı sebeplerden dolayı altı defa yeri değiştirilmiş ve 16 Şubat 1950 tarihinde çıkarılan bir kanunla günümüzdeki yerine nakledilmiştir[288]. Günümüzdeki inşası süren Yusufeli Barajı tamamlandığında Yusufeli'nin günümüzde bulunduğu alan sular altında kalacaktır. Yusufeli de Narman ve Tortum gibi Karadeniz bölgesinin Doğu Karadeniz bölümünde yer almaktadır. İdari olarak da diğer iki ilçeden farklı olarak Artvin iline bağlıdır.

Yüzölçümü 2327 km² olan[289] Yusufeli, kuzeyden Artvin merkez ve Murgul ilçeleriyle sınırdaş olup doğusunda Olur, güneydoğusunda Oltu ve güneyinden Uzundere ve Tortum ilçeleri ile komşudur. Güneybatısında İspir bulunurken batıdan Rize'nin Çamlıhemşin ve Ardeşen ilçeleriyle sınırdaştır. İlçe merkezi Çoruh Nehri ile Barhal Çayı'nın birleştiği bir vadide kurulmuştur. Dağlık ve engebeli bir yapıya sahip olan Yusufeli'nin yüzey şekillerini

[286] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 167; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas – Ellerini Fethi*, s. 549.
[287] Muammer Demirel, *Yusufeli Tarihi*, İstanbul 2010, s. 95-98.
[288] Mehmet Tıraş , "Yusufeli (Artvin) Kasabasında Yerlesme" *AÜDCD*, C.1, Sa 1, Erzurum 1995, s. 396.
[289] Zeki Koday - Kübra Erhan, "Yusufeli İlçesinin İdari Coğrafya Analizi", *AÜSBED*, C. 14, Sa. 2, Erzurum 2010, s. 232.

çoğunlukla doğu–batı doğrultusunda uzanan dağlar ve dağları birbirinden ayıran vadiler meydana getirir. Ekili arazileri ise çoğunlukla nehirlerin civarlarında yer alır[290].

Artvin kentine olan uzaklığı yaklaşık 70 km, Erzurum'a ise 140 km mesafededir. Ulaşım Erzurum- Artvin karayolu ile sağlanır. Yusufeli kültürü Artvin'in merkez, Ardanuç, Ardahan, Posof ilçeleriyle neredeyse aynı olup Erzurum'un Uzundere, Tortum, Oltu, Olur ilçeleriyle benzerlik gösterir.

4.2.1 İklim ve Bitki Örtüsü

Doğu Karadeniz bölümü ile Erzurum-Kars coğrafi bölümü sınırları arasında, Orta Çoruh vadisinde yer alan Yusufeli'nde; Karadeniz iklimiyle karasal iklimi arasında geçiş iklimi tipi hâkimdir. Bununla birlikte ilçe merkezi ve yakın çevresi ile Çoruh Nehri'ne yakın bölgelerde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlı geçer ve bu bölgelerde Akdeniz ikliminin bitki çeşitleri olan zeytin, incir, üzüm gibi meyveler ve pirinç, mısır, buğday gibi ürünler yetişir. Yusufeli Meteoroloji İstasyonu'na göre yıllık ortalama sıcaklık 14 °C yıllık ortalama yağış ise 320 mm civarındadır[291]. İklim çeşitlerine ve topoğrafik yapıya göre şekillenen bitki örtüsü Çoruh vadisi ve kolları boyunca dik kayalık alanlarında doğu-batı yönünde uzanan iğne ve geniş yapraklı çalı vejetasyonu ve kuzey - güney istikametinde uzanan alanlarda ise geniş yapraklı orman vejetasyonu hâkimdir. Altıparmak Çayı vadisi ve yüksek kesimlerinde ladin, göknar, titrek kavak, vadi tabanlarında ise kızılağaç ve söğütler yayılış göstermektedir. Sarıçama ise kuytu yerlerde rastlanmaktadır. Bununla beraber Yusufeli'nde 112 farklı bitkinin bulunduğu tespit edilmiştir ve 62 tanesinin endemik tür olduğu anlaşılmıştır[292].

4.2.2. Dağlar Akarsular ve Göller

Yusufeli ilçesi 1500- 2000 metreyi bulan derinliğiyle Türkiye'nin en derin vadisi olan Çoruh vadisinde yer alır. En alçak bölgesi Artvin merkez ilçe sınırında 400 m civarındayken en yüksek yeri ise Kaçkar dağında ve yaklaşık 3937 m civarındadır. Yusufeli kuzeyden

[290] Hilal Surat - Hasan Yılmaz - Bülent Zeki Surat, "Yusufeli ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Kullanım Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma", *AÜDCD*, C. 20, Sa. 34, Erzurum 2015, s. 65.
[291] Tıraş, agm, s. 398; Hilal Surat – Yılmaz- Bülent Zeki Surat, agm, s. 66.
[292] Hilal Surat – Yılmaz- Bülent Zeki Surat, agm, s. 67; Veli Ünsal, "Yusufeli Kaleleri", *AÜTAED,* C. 14, Sa. 33, Erzurum 2007, s. 200.

Altıparmak ve Kaçkar dağlarıyla güneyden Mescit dağlarının doğu uzantılarıyla çevrelenmiştir[293].

Altıparmak ve Kaçkar dağları, kuzeybatıdan Doğu Karadeniz dağlarının devamı olarak uzanır. Çoruh Nehri'nin güneyinde bulunan dağlar ise bölgeye güneybatıdan kuzeydoğu istikametine doğru Devedağı Tepesi'yle girer. Çoruh vadisinin doğusunda yer alan dağlık sahada ise Çoruh Nehri'nin yatağını aşırı derecede kazması neticesinde eğimin artmasıyla aşılması zor vadiler meydana çıkmıştır[294].

Yusufeli yüzey suları bakımından zengin olma özelliğinin yanı sıra yer altı suları bakımından ise kısıtlıdır. Yusufeli'nin en büyük akarsuyu şüphesiz ki antik kaynaklarda dahi adından bahsedilen Çoruh Nehri'dir. Kaynağını Mescit dağlarından alan Çoruh doğu-batı doğrultusunda akarak Bayburt'tan sonra bir yay şeklinde doğuya yönelip yokuşlu köyü mevkiinde Yusufeli sınırlarına ulaşır ve Yusufeli'nin diğer önemli bir akarsuyu olan ve kaynağını Kaçkar ve Altıparmak dağlarından alan Barhal Çayı ile birleşir. Ardından Yusufeli ilçe merkezini geçtikten sonra Su Kavuşumu (Günalp Kayası) mevkiinde Oltu Çayı ile birleşir. Bundan sonra kuzeye doğru ilerleyerek Artvin merkezini geçerek Borçka ilçe merkezinin yakınlarından Murgul çayı ile birleşip Borçka Merkezini de geçtikten sonra Borçka'ya bağlı Muratlı da Türkiye sınırlarını terk ederek Gürcistan Batum'da Karadeniz'e dökülür[295].

Çoruh Nehri ve Barhal Çayı haricinde bulunan diğer akarsular şunlardır:

Dokumacılar (Hüngâmek) Deresi, Çevreli (Peterek) Deresi, Yamaçüstü (Çörgenis) Suyu, Tekkale Suyu, Çeltikdüzü (Göcek) Suyu, Köprügören (Oşnak) Suyu, Kılıçkaya (Ersis) Suyu, Darıca (Tivasor) Deresi, Kömürlü (Ahot) Deresi, Narlık (Homhal) Deresi, İnanlı (İşhan) Deresi[296].

Yusufeli'nde bulunan göller ise şu şekildedir:

Arcivan Gölü, Kaçkar dağında 3400 m de yer alan Büyük Deniz Gölü, Altıparmak dağındaki 2635 m yükseklikte bulunan ve Barhal Çayı'nın kaynaklarından biri olan Karagöl.

[293] Koday - Erhan, agm, s. 232.
[294] Ünsal, ''Yusufeli Kaleleri'', s. 200.
[295] Koday - Erhan, agm, s. 234.
[296] Hilal Surat – Yılmaz- Bülent Zeki Surat, agm, s. 66.

Karagöl ile birlikte Altıparmak dağlarında irili ufaklı toplamda 14 buzul gölü bulunmaktadır. Bu göllerden başka birde Ciro Çağlayanı Yusufeli su kaynaklarındandır[297].

4.3. TARİHİ YOLLAR VE GÜNÜMÜZDEKİ YOL AĞI

Yusufeli ilçe sınırları Ortaçağ boyunca kullanılan tarihi stratejik yollarla çevrilidir. Yusufeli'nin etrafından ayrılan yolların istikametine doğru ilerledikçe yol üzerindeki yamaçlarda tepelerde stratejik bölgelerde birçok kale ve mabede rastlanmaktadır. Günümüze dahi ulaşan Parhal, Dört kilise ve İşhan manastırlarının gösterişli görünümleri ve siyasi dini özellikleri sebebiyle bulundukları konumlarının ne kadar önemli bölgelerde yer aldıkları ve her birinin stratejik tarihi yol ağının üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yusufeli bölgesinde genel olarak bir inceleme yapıldığında inşa edilen kalelerin inşa edildiği konumlar tarihi yolların geçiş noktalarında ve manastırların yakınlarında gözetleme kulesi görevi de yapabilecek durumda bulundukları anlaşılmıştır. Özellikle günümüzde ihtişamıyla dikkat çeken büyük mabetlerin aslında her biri stratejik tarihi yollar üzerine konumlanmıştır. Yusufeli'nin güney doğusunda kalan İşhan Manastırı ve çevresindeki kaleler bakıldığında Tortum ve Oltu çaylarının birleştiği bölgede yüksek korunaklı ve bir alanda olması sadece dini değil idari anlamda da büyük öneme sahip olduğunun göstergesidir. Bununla birlikte Erzurum-Artvin ile Erzurum-Oltu-Olur yol ayrımının yakınlarında bulunması da hem katedral özelliği taşıyan mabedin hem de bölgede yer alan tarihi yolların önemini ortaya koymaktadır. Bir diğer önemli yol ağı ise Yusufeli'nden İspir'e doğru ilerledikçe bölgede günümüze kadar ulaşmış kale ve mabet barındıran Tekkale, Kılıçkaya gibi köylerin ve Çoruh'un bir kolunun bulunduğu yüksek tepe ve yamaçlara sahip olan güneybatı bölümüdür. Ayrıca Barhal Çayı'nın geldiği ve Öğdem ve Barhal Manastırı'nın da yer aldığı ve Sarp dağlarının arkasında Rize'nin Hemşin, Çamlıhemşin ilçeleriyle sınırdaş olan kuzey tarafı da önemli bir ağı mevcuttur. Böylelikle Yusufeli'nin günümüzdeki ilçe merkezinden ayrılan her bir yolun ayrı bir önemi vardı ve bu yollardan birisi de Çoruh nehri istikametinde bulunan Artvin yoluydu. Artvin yolu üzerinden Karadeniz sahiline ve İspir üzerinden Rize'ye dolayısıyla yine Karadeniz sahiline ulaşılırken Erzurum yolu ve Olur-Oltu yol ayrımları üzerinden Doğu Anadolu'ya ulaşılmaktadır. Günümüzde kullanılan bu yollarda eskiçağlardan beri yaşayan topluluklar tarafından kullanılıp bu zamana kadar süregeldiği düşünülmektedir.

[297] Hilal Surat – Yılmaz- Bülent Zeki Surat, agm, s. 66.

4.4. TARİHİ YAPILAR

4.4.1. Kaleler

4.4.1.1. Bahçeli Kalesi

Yusufeli'nin 10 km kuzeyinde yer alan Bahçeli köyünün 1 km kuzeybatısında, Derekapı mevkiinde bulunmaktadır. Diğer Ortaçağ kaleleri gibi burası da oldukça yüksek doğal kayalıklar üzerine inşa edilmiş ve çevreye oldukça hâkim bir konumdadır. Kalenin doğusundan Barhal Çayı geçmektedir ve güneyinde bir su sarnıcı mevcuttur. Kalenin büyük bir kısmı günümüze ulaşmıştır[298].

4.4.1.2. Bostancı Kalesi

Yusufeli'ne 26 km mesafede bulunan Bostancı köyünün yaklaşık 8 km güneyindeki Ahalt Mahallesi'nin yakınında inşa edilmiş Ortaçağ kalelerinden birisidir[299]. Kalenin doğusundan Barhal Çayı geçmektedir. Diğer kaleler gibi oldukça yüksek bir tepede etrafına hâkim bir konumda yer almaktadır. Kale görüntüsünün büyük bir bölümü günümüze ulaşmıştır.

4.4.1.3. Tekkale (Dörtkilise) Kalesi

Yusufeli'ne yaklaşık 10 km uzaklıktaki Tekkale köyünün Kaledibi Mahallesi'nde yer almaktadır. Ortaçağ dönemine ait olup yüksek ve sarp bir tepede etrafına hâkim bir konumda bulunmaktadır. Güneyinden Yusufeli-İspir karayolu ile Çoruh Nehri geçmektedir[300]. Kalenin bir tarafı tamamen uçurumdur ve sur duvarlarının belli başlı kısımları günümüze ulaşmıştır.

4.4.1.4. Çevreli (Peterek) Kalesi

Yusufeli'nin yaklaşık 19 km mesafedeki Çevreli köyünün Meydan Mahallesi'nde bulunmaktadır. Ortaçağ dönemine ait olan bu kalede yine yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiş ve çevresine duyarlı bir konumda bulunmaktadır. Kalenin güneyinden Çoruh Nehri

---

[298] Osman Aytekin, "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2003", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Ankara 2005, s. 234; Ünsal, "Yusufeli Kaleleri", s. 203.

[299] Aytekin, "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2003", s. 234; Ünsal, "Yusufeli Kaleleri", s. 203.

[300] Aytekin, "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2003", s. 231; Ünsal, "Yusufeli Kaleleri", s. 204.

ve Yusufeli- İspir karayolu kuzeyinden ise Güngörmez Deresi geçmektedir. Sur duvarlarının büyük bir bölümü günümüze ulaşmıştır[301].

4.4.1.5. Pamukçular Kalesi

Yusufeli'ne yaklaşık 35 km mesafede bulunan Pamukçular köyünün Demirciler Mahallesi'nde yer almaktadır. Ana kaya üzerine inşa edilen kale Ortaçağ dönemine ait olup etrafına hâkim bir konumda bulunmaktadır. Kulenin kuzeye açılan mazgal pencereleri ve asıl bölümde de köye doğru bakan pencere mevcuttur. Önemli ölçüde günümüze ulaşmıştır[302].

4.4.2. Mabedler

4.4.2.1. İşhan (İşhani) Manastırı

İşhan Manastırı Tortum Çayı ile Oltu Çayı'nın birleştiği bölgeye 5 km uzaklıkta bulunan Yusufeli'ne bağlı İşhan köyünde yer almaktadır. Yapıdan günümüze ancak bir kilise ile bir şapel kalmıştır. İşhan Manastırı ile ilgili bilgi veren iki kaynak mevcuttur bunların birincisi manastırda bulunan kitabeler, diğeri ise Grigol Merçuli tarafından kaleme alınan "Grigor Kanzda'nın Yaşamı" adlı el yazmadır[303]. El yazmasına göre kilise IX. yüzyılın ilk yarısında Bagratlılar yönetiminde İşhanlı Rahip Saba tarafından yaptırıldığı ve ilk rahibinin de yine Saba olduğu belirtilmiştir[304]. Günümüze ulaşan beş adet kitabe yazıtlarından 917 yılında kiliseye yeni bir rahibin atandığı, 966 tarihinde duvar resimlerinin yaptırıldığı ve 1006 yılında Kral I. Gurgen (975- 1008) tarafından Meryem Ana'ya adanan şapel inşa edildiği anlaşılmıştır. Daha sonra 1026 yılında Piskopos Antoni tarafından başlatılan onarım 1032 yılında tamamlanmış ve XI. yüzyılın başlarından itibaren piskoposluk makamına dönüşmüştür[305]. Tao-Klarceti'deki beş piskoposluk merkezinden birisi olup XVII. yüzyıla kadar işlevini sürdürmüş, XIX. yüzyıldaki Osmanlı-Rus savaşları esnasında kışlaya çevrilip batı haç kolu da cami olarak kullanılmaya başlanmıştır. Cami ise 1983 senesinde meydana

[301] Ünsal, "Yusufeli Kaleleri", s. 204.
[302] Aytekin, "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2003", s 234.
[303] Tahsin Korkut, *Artvin ve Erzurum İllerindeki Bagratlı Dönemi Hıristiyan Dini Mimarisinde Taş Bezeme,* YÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, Van 2016, s. 58.
[304] Osman Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimarî Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 53.
[305] Kadiroğlu – İşler, *age*, s. 71; Aytekin, *Artvin'deki Mimarî Eserler*, s. 53.

gelen depremden sonra terkedilmiş, 1986 yılında ise şapel ile birlikte kültür varlıkları olarak tescil edilmiştir[306].

4.4.2.2. Barhal-Parhali (Altıparmak) Manastır Kilisesi-Camii

Yusufeli'nin Altınparmak köyünde Barhal Çayı'nın sağ yamacında bulunmaktadır. İoane Beria tarafından Şatberdi Manastırı'nda 973 yılında kopya edilen Parhal İncili'ne göre, II. Dawit (958-994) tarafından 961– 973 seneleri arasında manastırın yaptırıldığı ve kilisenin Vaftizci Yahya'ya adanmış olduğu anlaşılmaktadır[307]. Gürcü kral Büyük Aleksander (1412-1442) döneminde kilisenin güney girişine kapı sundurması eklenmiş ve kilisedeki kitabelere göre Patrik VIII. İovan (1495–1507) zamanında tadilat ve onarımlar yapılmış, 1518 yılında Atabek IV. Korkere (Kvarkvare) tarafından batı girişine narteks eklenerek kilise restore edilmiştir[308]. Bu eklemeler günümüze ulaşmamakla birlikte XVII. yüzyılın ortalarından itibaren kilise camii ye çevrilmiş ve günümüzde de camii olarak kullanılmaya devam etmekte olup tescilli taşınmaz kültür varlıkları arasında yerini almıştır[309].

4.4.2.3. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Yusufeli'nin Tekkale köyüne yaklaşık 7 km mesafede Tekkale Çayı'nın sağ tarafında bir yamaç üzerinde bulunmaktadır. Kilise, yemekhane, el yazmaları odası ve dört şapelden oluşan manastırın; kilise kitabelerinde veya yazılı kaynaklarda inşa tarihi tam belirtilmemiştir. Buna mukabil manastırın inşa tarihine ilişkin bilim adamlarının farklı görüşleri mevcut olup genel olarak 9. yüzyıl sonları ile 10 yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğuna dair tahmin ve görüşler ileri sürülmüştür[310]. Manastırı oluşturan yapıların ise aynı zamanda mı yoksa farklı zamanlarda mı inşa edildiği de anlaşılmamaktadır. Asıl ismi bilinmediğinden bölge halkı tarafından Dört Kilise ismiyle anılmıştır. Halk arasındaki manastıra zarar verenin dayanılmaz acılar çekeceği söylentisi neticesinde, Hristiyanlar bölgeden ayrıldıktan sonra kullanılmamıştır. Tekrar kullanılmayan manastır günümüzde boş bir şekilde beklemektedir ve içinde birçok yeri muhtemelen defineciler tarafından kazılarak aşırı şekilde tahrip edilmiş durumdadır[311].

[306] Kadiroğlu – İşler, *age,* s. 71.
[307] Kadiroğlu – İşler, *age,* s. 57.
[308] Kadiroğlu – İşler, *age,* s. 57; Aytekin, *Artvin'deki Mimarî Eserler*, s. 71.
[309] Korkut, *agt,* s. 77.
[310] Korkut, *agt,* s. 87.
[311] Kadiroğlu – İşler, *age,* s. 54-55.

SONUÇ

Araştırma konumuz olan Tao bölgesi, eskiçağlardan günümüze kadar tarihin her döneminde değerli bir bölge statüsündedir. Nitekim çalıştığımız bölge Urartulardan Romalılara, Arsaklılardan Sasanilere, Araplardan Türklere, Gürcülerden Ermenilere kadar birçok kavmin ve devletin paylaşamadığı bir bölgedir. Bünyesinde barındırdığı zengin su kaynakları ile stratejik-jeopolitik konumunun sağladığı avantajlar bölgenin değerini kat be kat artırmaktadır. Anadolu'nun girişi diyebileceğimiz Kafkasların, Doğu Anadolu'nun ve Doğu Karadeniz'in kesişim noktasında yer alan Tao bölgesi; Anadolu'da özellikle Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'deki hâkimiyetin kalıcı olması adına çok önemli bir konumda bulunmaktadır. Kafkasya'dan veya İran'dan gelebilecek tehditlere karşı da Anadolu için bir tampon bölge özelliğine sahiptir. Araştırmamız sırasında ele aldığımız tarihi hadiseler de bu tespitleri kanıtlayıcı niteliktedir. Nitekim ilk defa Ksenophon'ın tasvirleriyle anlatılan Taokhialıların ardından bölge Arsaklıların ve Roma'nın hâkimiyet alanı olmuştur. Roma bölgede hâkim unsurken güçlü rakibi Sasaniler ile uzun mücadeleler vermek zorunda kaldı ve Tao bölgesinin hâkimiyeti de bu mücadelenin seyrine göre şekil aldı. Sasanilerin ardından Hz. Ömer döneminden itibaren Ermeniyye ve Kafkasya'ya yönelik başlayan İslam seferleri sonucunda bölgede Hz. Osman zamanında ilk defa Müslüman hâkimiyeti başladı. Bizans'ın bölgeyi ele geçirmesinin ardından Emevi ve Abbasi dönemlerinde de bölge İslam hâkimiyetine bağlandı. Bölgede Arap-Bizans mücadelesi sırasında Tao'da hâkimiyet sık sık el değiştirirken bölgede Bagratlılar ve Mamikonlular gibi etkin yerel unsurlar da bulunmaktaydı. Bu unsurlar hem Arapların hemde Bizans'ın desteğini almayı başarmışlardı ve Arap veya Bizans metbuğluğunda bölgenin yönetimi de bu unsurların elinde bulunuyordu. Arapların bölgeden ayrılmasının ardından Bagratlılar kısa bir dönem Tao bölgesini Gürcü hâkimiyetine sokmayı başardılarsa da Bizans bölgeyi tekrar kendi hâkimiyetine bağladı. Gürcü-Bizans arasında süren kısa çekişmenin ardından doğudan Selçulular sürekli akınlar gerçekleştirerek Tao ve çevresini ele geçirmeyi başardılar. Gürcü varlığı Selçuklulara tabi konumda bölgede devam etti. Bölgede uzun süreli yaşanan Türkmen akınları ve Saltukluların kurulmasıyla bölgede Saltuklu hâkimiyeti tesis edildi. Bu sırada Gürcüler gayrimüslüm Kıpçaklar ile birleşerek Türk topraklarına akınlar yapar hale geldiler ve Tao ve çevresini Gürcü hâkimiyetine sokmayı başardılar. Bölgede daha sonra Harezmşah Celâleddin Mengüberti ile Harezmşah hâkimiyeti sonrasında da Anadolu Selçuklu hâkimiyeti yaşandı. Ardından İlhanlı, Karakoyunlu, Timurlular ve Akkoyunlular

metbuğluğunda Kıpçak atabegler bölgenin etkin usnuru olmayı başardılar. Uzun süre Türk hâkimiyetinde bulunan Tao bölgesi 1536 yılında Osmanlı topraklarına dâhil oldu ve Osmanlılar ile Türk hâkimiyeti iyice kalıcı hale geldi.

Karasal iklim, Doğu Karadeniz iklimi ve nadiren Akdeniz ikliminin hâkim olduğu Tao bölgesinin büyük bir kısmı karasal ve Karadeniz iklimlerinin geçiş alanında yer almaktadır. Güzelliği ve yeşilliğinin yanı sıra çok sayıda dere ve göl-gölet bulunan bölgede Çoruh Nehri, Barhal Çayı, Tortum Çayı ve Oltu Çayı gibi önemli su kaynaklarının bolluğu; stratejik-jeopolitik konumunun yanında bölgenin en önemli zenginliklerindendir. Su kaynaklarıyla beraber sıradağları, yamaçları ve vadileri ile dikkat çeken bir coğrafi yapıya sahip olan Tao bölgesi genel olarak yüksek tepeleri ve doğal kayalıkları ile kale yapımına oldukça elverişli bir yapıya sahiptir. Bölgede genellikle yüksek ve dik alanlarda doğal kayalıklara veya dik yamaçlara birçok kale inşa edilmiş olup coğrafyanın sağladığı savunma olanaklarından iyi bir şekilde faydalanılmıştır. Tespit ettiğimiz kalelerin en belirgin özellikleri ise çevresine hâkim konumda inşa edilmiş olmaları, su kaynaklarına yakınlıkları ve önemli yolları kontrol altına alacak mevkilerde yer almalarıdır. Ayrıca bölgede mabetlerin yakınlarında inşa edilmiş olup halkın ve inanç merkezlerinin güvenliğini sağlamak adına gözetleme kulesi görevi gören yapılarda dikkat çekmektedir. Bölgede yaşayan kavimlerin, asırlar boyunca siyasi-askeri mücadelenin yoğun olduğu bu coğrafyada var olmak ve aktif kalabilmek için akıllıca düşünülmüş stratejik kaleler inşa etmekten başka seçenekleri yoktu. Bölgede çoğunluğunun Ortaçağ'dan kalan kalelerin yanı sıra döneminin önemli dini ve siyasi merkezlerinden olan ihtişamlı mabetlerin de birçoğu günümüze ulaşmıştır.

KAYNAKLAR

Kaynak Eserler

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485= 1038-1092)*, seç. ter. ve değ. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.

Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bige Kültür- Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.

Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler(H.430 – 538=1038/39-1143/44)*, met. çev. not. ve açk. Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.

Bundarî, *Zubdat al – Nuşra va Nuhbat al 'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Türkçeye çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016.

Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

Ebû Ca'fer Muhammed Bin Cerîr'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. III, ter. M. Faruk Gürtuna, Sağlam Yayınevi, İstanbul t. y.

Ebû Ca'fer Muhammed Bin Cerîr'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. IV, ter. M. Faruk Gürtuna, Sağlam Yayınevi, İstanbul t. y.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, C. I-II, sad. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş, Üçdal Neşriyet, İstanbul 1993.

Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C.7, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C. 10, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul,

İbni Bîbî, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.

İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. II, ter. Beşir Eryarsoy-Ahmet Ağırakça, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IV, ter. Yunus Apaydın-Beşir Eryarsoy, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. V, ter. Yunus Apaydın-Abdullah Köşe, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. VIII, ter. Abdulkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, ter. Abdulkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, ter. Ahmet Ağırakça - Abdulkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

Kemâlüddîn İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521 = 1055-1127)*, seç. ter. ve değ. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.

Kerîmüddin Mahhmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Kabalcı Yayıncılık, çev. Oğuz Yarlıgaş, İstanbul 2014.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nüma Neşrî Tarihi*, C. II, yay. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen, TTK, Ankara 1957.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, ter. ve not. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.

Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, ter. ve not. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2018.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, met. not. ve çev. Ahmed Ağırakça, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir 2000.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir 2001.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.

Reşîdü'd-dîn Fazullâh, *Selçuklular Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk),* ter. ve not. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür- Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, not. Edouard Dulaurer-Halil Yinanç, TTK, Ankara 2019.

Vardan Vartabet, "*Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)"*, çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, İstanbul 1937.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âli Selçuk (Oğuzname-Selçuklu Târihi)*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

Araştırma Eser, Makale ve Tezler

Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001.

Aktan, Ali, "Mu'temid- Alellah, Ahmed b. Ca'fer", *DİA,* C. 31, İstanbul 2006, ss. 387-388.

Aydın, Ahmet, "Çoruh Vadisi (Tao) ve Oltu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi", *AÜSBED,* Sa. 1, C. 7, Erzurum 2006, ss. 205-221.

Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK, Ankara 2018.

Aytekin, Osman, "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2003", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Ankara 2005, ss. 227-240.

Aytekin, Osman, "Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme", *USAD,* Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı Sa. 25, C. 6, 2013, ss. 58-69.

Aytekin, Osman, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimarî Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Bahadır, Gürhan, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 6/1, Ankara Winter 2011, ss. 685-703.

Beygu, Abdürrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.

Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler (750 – 1258)*, İSAM Yayınları, Anakara 2019.

Brosset, Marie Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan), not. ve haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003.

Ceylan, Alpaslan, "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Ankara 2005, ss. 189-200.

Ceylan, Alpaslan, "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C.1, Ankara 2007, ss. 163-182.

Ceylan, Alpaslan, "Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 425-429.

Ceylan, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008.

Ceylan, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014*), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.

Ceylan, Alpaslan – Bingöl, Akın- Topaloğlu, Yasin, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Ankara 2009, ss. 133-150.

Ceylan, Alpaslan – Günaşdı, Yavuz, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2018.

Ceylan, Alpaslan – Günaşdı, Yavuz, "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, Sa. 13, 2017, ss. 313-350.

Ceylan, Nezahat – Günaşdı, Yavuz - Üngör, İbrahim – Özgül, Oktay – Topaloğlu, Yasin – Bingöl, Akın - Ceylan, Alpaslan, "2013 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 2, Ankara 2014, ss. 71-92.

Çiğdem, Süleyman, "Urartu Krallığının Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *AÜSBED*, C. 7, Sa.1, Erzurum 2006, ss. 95-111.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

Demirci, Mustafa, "Abbasîler ile Hazarlar Arasında ki İlişkiler (VIII–IX. Y.Y.)", *TP*, Sa. 5, 2011, ss. 109-124.

Demirel, Muammer, *Yusufeli Tarihi*, İstanbul 2010.

Durmuş, İlhami, *İskitler*, Akçay Yayınları, (7.Baskı), Ankara 2019.

Eğilmez, Savaş- Macit, Ensar, *Bozkırın Son Fatihi Emir Timur Tarihi ve Avrupa Diplomasisi*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018.

Eğilmez, Savaş, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, EBB Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Eğilmez, Savaş, "Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis'in Kuruluşu", *AÜTAED*, Sa. 33, C. 14, Erzurum 2007, ss. 183-197.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara 2019.

Fallmerayer, Jakob Phılıpp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, ter. Ahmet Cevat Eren, haz. Celalettin Yavuz- İsmail Hacıfettahoğlu, not. İbrahim Tellioğlu, TTK, Ankara 2011.

Fındıkoğlu, Şehabettin, ''Tortum Tarihine Kısa Bir Bakış ve Tortum'un Ekonomik Durumu ve Islahı Çareleri'', *Tortum Hakkında Tarihî, İktisadî ve İçtimaî Araştırmalar*, Tortum Kalkınma Derneği Neşriyatı, İstanbul 1963.

Garipağaoğlu (Farımaz) ,Nuriye, "Doğal Bir Anıt Olarak Yukarı Narman Havzası Kuestası", *TCD*, Sa.31, İstanbul 1996, ss. 291-304.

Geyikoğlu, Hasan, "Harezmşah Celâleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti", *AÜTAED*, Sa. 4, Erzurum 1996, ss. 89-102.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç, *Küçük Asya'da Selçuklular*, ter. Abdurkadir İnan, haz. Timurlan Omorov, TTK, Ankara 2019.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2018.

Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul- Mart 2005.

Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, ter. Halil İnalcık, haz. Ertuğrul Tokdemir – Mustafa Dönmez, TTK, Ankara 2015.

Gürbüz, Osman, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*, Aktif Yayınları, Ankara 2004.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, ter. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Hoşgören, M. Yıldız, "Türkiye'nin Gölleri", *TCD*, Sa. 29, İstanbul 1994, ss. 19-51.

Irmak, Mehmet Akif, *Tortum Çayı Havzasının Odunsu Bitkilerinin Peyzaj Mimarlığında Kullanım Olanakları*, AÜFBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003.

İnbaşı, Mehmet, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650),* Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2008.

Kaçar, Turhan, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *TD*, Sa. 47, İstanbul 2008, ss. 1- 22.

Kadiroğlu, Mine – İşler Bülent, *Gürcü Sanatının Ortaçağı,* Ankara 2010.

Kafesoğlu, İbrahim, ''Alparslan'' *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 526-530.

Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadoluya İlk Selçuklu Akını(1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı,* TTK, Ankara 2010, ss. 259-274.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221),* TTK, Ankara 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

Karakuzulu, Zerrin – Atnur, Gülhan, "Kültür Coğrafyası açısından bir inceleme: Tortum, Çıldır ve Tödürge (Demiryurt) Gölleri", *AÜTAED,* Sa. 34, Erzurum 2007, ss. 157-167.

Kaya, Selim, ''Süleymanşah II'', *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 105-108.

Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK, Ankara 2014.

Keçiş, Murat - Güneş, Cüneyt, "Bizans Kafkasya'sının Yönetimine Dair Bazı Tesbitler", *KİD*, C. 12, Sa. 23, Trabzon 2017, ss. 9-28.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Artvin İl Yıllığı,* 1967.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Kars-Arpaçayı, Boyları Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, C. I, İstanbul 1953.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas – Ellerini Fethi (1451 – 1590),* Ankara 1976.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992.

Koday, Zeki - Erhan, Kübra "Yusufeli İlçesinin İdari Coğrafya Analizi", *AÜSBED*, C. 14, Sa. 2, Erzurum 2010, ss. 231-241.

Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.

Kopar, İbrahim – Sevindi, Cemal , "Tortum Gölü'nün (Uzundere-Erzurum) Güneybatısında Aktüel Sedimantasyon ve Siltasyona Bağlı Alan-Kıyı Çizgisi Değişimleri", *TCD*, Sa. 60, İstanbul 2013, ss. 49-66.

Korkut, Tahsin, *Artvin ve Erzurum İllerindeki Bagratlı Dönemi Hıristiyan Dini Mimarisinde Taş Bezeme,* YÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, Van 2016.

Köroğlu, Kemalettin, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası" *Belleten*, C. LXIV, Sa. 241, Ankara 2001, ss. 717-748.

Köse, Bayram Arif, "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, ss. 59-81.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 2017.

Kurat, Akdes Nimet, *IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 2019.

Küçükyıldız, İshak, *Erzurum'un Kuzey İlçelerinde Tarihi ve Arkeolojik Veriler (Tortum – Uzundere)*, AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2017.

Küçükyıldız, İshak, "Tarihî ve Arkeolojik Veriler Işığında Eski Çağ'da Tortum" *AÜEFD*, Sa. 64, Erzurum 2020, ss. 399-439.

Küçükyıldız, İshak, "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası", Anasay, Sa. 1, 2017, ss. 197-221.

Küçükyıldız, Nagehan, "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, ss. 1-16.

Kütük, Ahmet, "İmparator I. Justınıanos'un İlk Yıllarında Bizans İmparatorluğu'nun Mezopotamya Sınırı (527 – 532)", *TOD*, Sa. XVIII, Haziran - 2014, ss. 141-164.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınları, Bursa 2015.

Memiş, Ekrem, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınları, Bursa 2018.

Mutlu, Gülseren, "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları–1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, ss. 17-58.

Mutlu, Suzan Akkuş , "İskit Asur ve Perslerin Siyasi ve Kültürel Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme", *Asia Minor Studies, İntelnational Journal of Socıal Scıences*, C. 7, Sa. 2, Kilis 2019, ss. 244-258.

Naskali, Esko, ''Sâsânîler'', *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 174-176.

Oruç, Cihan, "Artvin ve Çevresinde Türk Varlığı "Kıpçaklar"", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, ss. 107-123.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2017.

Özaydın, Abdulkerim, "Saltuklular", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 54-56.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular Cilt I. Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM yayınları, İstanbul 2015.

Özgül, Oktay, "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları", *Belgü- AÜİBEFD*, Sa. 2, Ardahan 2015, ss. 159-179.

Özgül, Oktay, "Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu kalesi: Kapıkaya", *TÜEFD,* C. 5, Sa. 9, Edirne Ocak-2015, ss. 69-92.

Özgül, Oktay, "Eskiçağ'da Narman Havzası"*, KÜSBED*, Sa. 7, Kars 2011, ss. 97-114.

Özgül, Oktay, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007.

Özkan, Haldun, *Haho Manastırı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2013.

Özkan, Haldun, *Öşvank Manastırı (Öşk / Çamlıyamaç Manastırı)* , Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2010.

Özkan, Mustafa, *Dört Halife ve Emevîler Döneminde Din - Devlet İlişkisi,* Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Özmenli, Mehmet, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler", *ÇÜSBED,* C. 17, Sa. 3, Adana 2008, ss. 323-332.

Pınarcık, Pınar, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *TİD,* C. XXVII, Sa. 2, İzmir 2012, ss. 459-482.

Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Saraçoğlu, Hüseyin, *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller*, MEB Yayınları, İstanbul 1990.

Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi,* MEB Yayınları, İstanbul 1989.

Sevim, Ali, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK, Ankara 2018.

Subaşı, Ömer, "XI. Yüzyılda Tao- Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 8/5, Ankara Spring 2013, ss. 705-731.

Subaşı, Ömer, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: 'Atabeglik Müessesesi ve Atabegler' ", *Vakanüvis-UTAD*, C. 2, Sa. Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, ss. 507-537.

Subaşı, Ömer, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *AÜTAED*, Sa. 49, Erzurum 2013, ss. 323-342.

Subaşı, Ömer, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 7/3, Ankara Summer 2012, ss. 2329-2351.

Subaşı, Ömer, "Artvin ve Çevresinde Türk Hâkimiyeti", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, ss. 82-106.

Subaşı, Ömer, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri" , *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 5/3, Ankara Summer 2010, ss. 1828-1859.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi –Güney Kafkasya 1220 -1346* -,Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

Subaşı, Ömer, "Pasinlerin Bilinmeyen Tarihi 'Ortuzu - Toy – Valarshavan' ", *Hıstory Studies International Journal of History*, Sa. 2, C. 2, Samsun 2010, ss. 35-55.

Subaşı, Ömer, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", *AÜTAED*, Sa. 44, Erzurum 2010 ss. 247-270.

Surat, Hilal - Yılmaz, Hasan - Surat, Bülent Zeki, ""Yusufeli ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Kullanım Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma", *AÜDCD*, C. 20, Sa. 34, Erzurum 2015, ss. 61-88.

Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan – Şah'a Kadar)*, C. I, TTK, Ankara 1984.

Taneri, Aydın, *Harezmşahlar,* TDV Yayınları, Ankara 1993.

Taneri, Aydın, ''Celâleddin Hârizmşah'', *DİA*, C. 7, Ankara 2019, s. 248-250.

Tellioğlu, İbrahim, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *AÜTAED*, C. 11, Sa. 27 Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, Erzurum 2005, ss. 237-245.

Tellioğlu, İbrahim, "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", *KİD*, C. 1, Sa. 1, Trabzon 2006, ss. 19-28.

Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004.

Tıraş, Mehmet, "Yusufeli (Artvin) Kasabasında Yerlesme", *AÜDCD,* C.1, Sa. 1, Erzurum 1995, ss. 396-412.

Togan, A. Zeki Veldi, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (*Eski Devirlerden 16. Asra Kadar),* C. I, İstanbul 1970.

Toksoy, Ahmet, "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 3/1, Ankara Winter 2008, ss. 121-128.

Turan, Osman*, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar),* TTK, Ankara 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2019.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C. II, TTK, Ankara 2016.

Ün, Halil İbrahim, *Erzurum Tortum İlçesinde Bulunan Mimari Eserler*, AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.

Üngör, İbrahim, - Bingöl, Akın, - Topaloğlu, Yasin, - Günaşdı, Yavuz, - Ceylan, Nezahat, - Özgül, Oktay, - Ceylan, Alpaslan, "2012 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Muğla 2014, ss. 61-77.

Ünsal, Veli, "Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası", *AÜSBED,* Sa. 2, C. 8, Erzurum 2006, ss. 129-144.

Ünsal, Veli, "Urartu ve Frig Devletleri'nin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü, *AÜSBD*, C. 2, Sa. 3, Amasya 2018, ss. 117-143.

Ünsal, Veli, "Yusufeli Kaleleri", *AÜTAED,* C. 14, Sa. 33, Erzurum 2007, ss. 199-216.

Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

Yıldırım, Sefa, "Artvin İli Okçular Havzasının Eski Çağ Tarihi Coğrafyasına Genel Bir Bakış", *AÜSBED*, Sa. Özel Sayı 2, C. 22, Erzurum 2018, ss. 2013-2032.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Bâbek" *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 376-377.

Yılmaz, Osman, *Tortum Çayı Havzası'nın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991.

Yılmaz, Saim, *Anadolu'da Abbâsî – Bizans Mücadelesi (132 – 193 / 750 – 809)*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2015.

Yiğit, İsmail, *Emevîler (661-750)*, İSAM Yayınları, Ankara 2019.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. I, haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara 2013.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. II, haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara 2014.

Harita ve Web Sayfaları

KGM, 2018 Karayolları Haritası.

EBB. "Erzurum İlçeleri (Narman)". Erişim: 10 Temmuz 2020. http://www.erzurum.bel.tr/AltIcerikDetay/1044/I/1014.html.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. "Narman Peri Bacaları". Erişim: 20 Temmuz 2020. https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-174617/narman-peri-bacalari.html.

Türkiye Kültür Portalı. "Narman Peri Bacaları". Erişim: 20 Temmuz 2020. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/narman-peri-bacalari.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. "Tortum Şelalesi". Erişim: 15 Haziran 2020. https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-174618/tortum-selalesi.html;

Türkiye Kültür Portalı. “Tortum Şelalesi”. Erişim: 15 Haziran 2020. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/tortum-selalesi.

Türkiye Kültür Portalı. “Haho Kilisesi (Taş Camii)”. Erişim: 28 Haziran 2020. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/haho-kilisesi-tas-cami

EKLER

Ekler 1. Fotoğraflar

Fotoğraf 1. Narman Çevresinden Bir Görüntü

Fotoğraf 2. Narman Çevresinden Görüntü

Fotoğraf 3. Narman Peri Bacaları

Fotoğraf 4. Narman Peri Bacaları

Fotoğraf 5. Başkale

Fotoğraf 6. Başkale

Fotoğraf 7. Boğakale

Fotoğraf 8. Gökdağ Kalesi

Fotoğraf 9. Samikale

Fotoğraf 10. Samikale

Fotoğraf 11. Tortum Çayı ile Oltu Çayı'nın birleştiği alan
(soldaki Tortum Çayı sağdan akan Oltu Çayı)

Fotoğraf 12. Tortum Gölü'nün bulunduğu vadi

Fotoğraf 13. Tortum Gölü ve bulunduğu vadinin Yıkıklar bölgesinden görünümü

Fotoğraf 14. Tortum Gölü

Fotoğraf 15. Tortum Gölü

Fotoğraf 16. Tortum Gölü

Fotoğraf 17. Tortum Gölü

Fotoğraf 18. Tortum Şelalesi

Fotoğraf 19. Tortum Şelalesi

Fotoğraf 20. Tortum Şelalesi

Fotoğraf 21. Tortum Kalesi

Fotoğraf 22. Tortum Kalesi

Fotoğraf 23. Tortum Kalesi

Fotoğraf 24. Tortum Kalesi

Fotoğraf 25. Tortum Kalesi

Fotoğraf 26. Tortum Kalesi

Fotoğraf 27. Tortum Kalesi

Fotoğraf 28. Tortum Kalesi'nden çevresinin görünümü

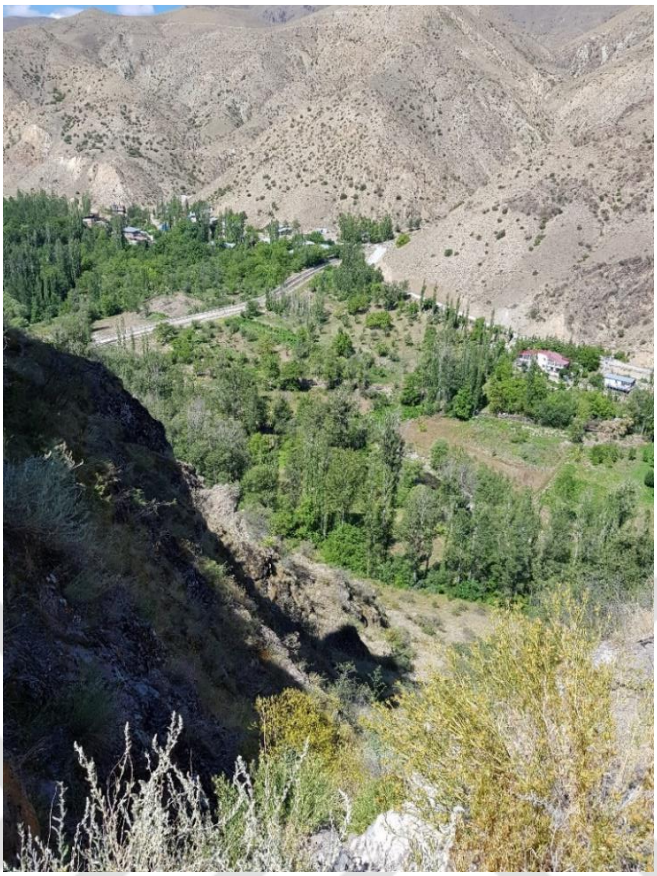

Fotoğraf 29. Tortum Kalesi'nden çevresinin görünümü

Fotoğraf 30. Nihah Kalesi

Fotoğraf 31. Nihah Kalesi

Fotoğraf 32. Kapıkaya Kalesi

Fotoğraf 33. Kapıkaya Kalesi

Fotoğraf 34. Kapıkaya Kalesi

Fotoğraf 35. Kapıkaya Kalesi'nden çevresinin görünümü

Fotoğraf 36. Kapıkaya Kalesi'nin 1 km kuzeybatısında bulunan ve günümüze kalıntıları ulaşan yapı

Fotoğraf 37. Dikyar (Engüzek) Kalesi

Fotoğraf 38. Dikyar (Engüzek) Kalesi

Fotoğraf 39. Yazyurdu Kalesi

Fotoğraf 40. Yazyurdu Kalesi

Fotoğraf 41. Yazyurdu Kalesi'nin konumu ve uzaktan görüntüsü

Fotoğraf 42. Yazyurdu Kalesi

Fotoğraf 43. Yazyurdu Kalesi

Fotoğraf 44. Yazyurdu Kalesi

Fotoğraf 45. Yazyurdu Kalesi

Fotoğraf 46. Yazyurdu Kalesi

Fotoğraf 47. Yazyurdu Kalesi içinde bulunan bir niş

Fotoğraf 48. Nişden çevrenin görüntüsü

Fotoğraf 49. Yazyurdu Kalesi yanında bulunan şapel

Fotoğraf 50. Yazyurdu Kalesi Su Kuyusu

Fotoğraf 51. Yazyurdu Kalesinde bulunan Sarnıç

Fotoğraf 52. Sarnıcın içi

Fotoğraf 53. Yazyurdu Kalesinden çevresinin görünümü

Fotoğraf 54. Yazyurdu Kalesinden çevresinin görünümü

Fotoğraf 55. Bağbaşı Kalesi

Fotoğraf 56. Bağbaşı Gözetleme kulesi

Fotoğraf 57. Ödük (Aşağı Katıklı) Kalesi

Fotoğraf 58. Ödük (Aşağı Katıklı) Kalesi uzak açıdan görüntüsü

Fotoğraf 59. Sapaca Kalesi

Fotoğraf 60. Sapaca Kalesi

Fotoğraf 61. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii girişi

Fotoğraf 62. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii ve Vaftiz binası

Fotoğraf 63. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii

Fotoğraf 64. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii bahçesinde yer alan mezarlar

Fotoğraf 65. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii Vaftiz Binası

Fotoğraf 66. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii içinden

Fotoğraf 67. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii içinden

Fotoğraf 68. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii içinden

Fotoğraf 69. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii içinden

Fotoğraf 70. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii içinden

Fotoğraf 71. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii içinden

Fotoğraf 72. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii içinden

Fotoğraf 73. Haho (Hahuli) Manastırı-Taş Camii içinden

Fotoğraf 74. Öşvank Manastırı

Fotoğraf 75. Öşvank Manastırı

Fotoğraf 76. Öşvank Manastırı

Fotoğraf 77. Öşvank Manastırı

Fotoğraf 78. Öşvank Manastırı

Fotoğraf 79. Kireçli Köprüsü

Fotoğraf 80. Kireçli Köprüsü

Fotoğraf 81. Çoruh Nehri'nin Yusufeli sınırlarındaki görüntüsü

(Bayburt ve İspir'den Yusufeli'ne ulaşan Çoruh Nehrinin Barhal, Tortum, Oltu ve Berta çayları ile birleşmeden önceki görüntüsü)

Fotoğraf 82. Çoruh Nehri'nin Yusufeli sınırlarındaki görüntüsü

(Bayburt ve İspir'den Yusufeli'ne ulaşan Çoruh Nehrinin Barhal, Tortum, Oltu ve Berta çayları ile birleşmeden önceki görüntüsü)

Fotoğraf 83. Barhal Çayı

Fotoğraf 84. Bahçeli Kalesi

Fotoğraf 85. Bahçeli Kalesi uzaktan görünümü

Fotoğraf 86. Bostancı Kalesi

Fotoğraf 87. Bostancı Kalesi uzaktan görünümü

Fotoğraf 88. Tekkale

Fotoğraf 89. Tekkale

Fotoğraf 90. Çevreli (Peterek) Kalesi

Fotoğraf 91. Çevreli (Peterek) Kalesi

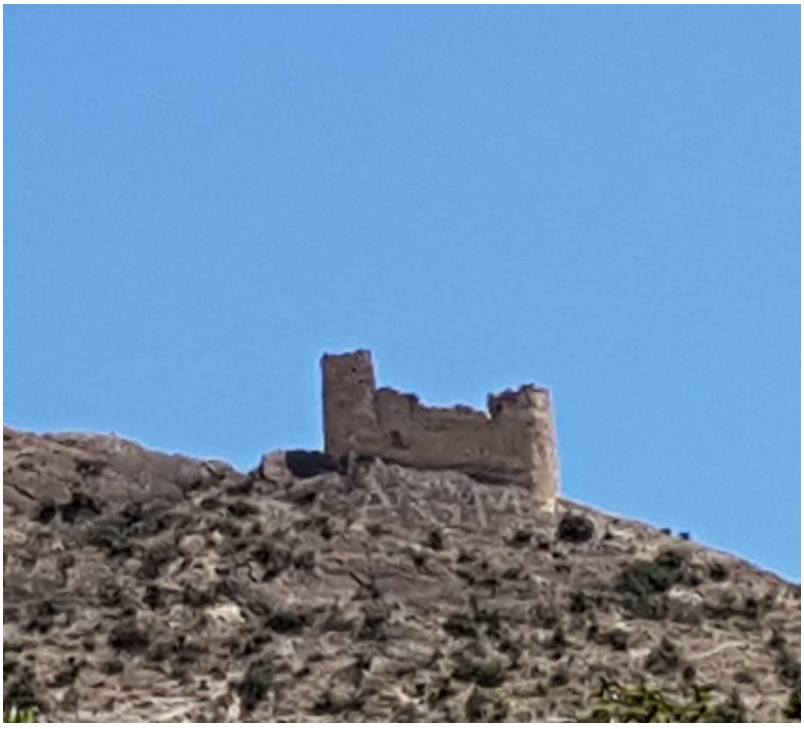

Fotoğraf 92. Pamukçular Kalesi

Fotoğraf 93. Pamukçular Kalesi uzak açıdan

Fotoğraf 94. İşhan (İşhani) Manstırı

Fotoğraf 95. İşhan (İşhani) Manstırı

Fotoğraf 96. İşhan (İşhani) Manstırı

Fotoğraf 97. İşhan (İşhani) Manstırı

Fotoğraf 98. İşhan (İşhani) Manstırı

Fotoğraf 99. Barhal-Parhali (Altıparmak) Manastır Kilisesi-Camii

Fotoğraf 100. Barhal-Parhali (Altıparmak) Manastır Kilisesi-Camii

Fotoğraf 101. Barhal-Parhali (Altıparmak) Manastır Kilisesi-Camii

Fotoğraf 102. Barhal-Parhali (Altıparmak) Manastır Kilisesi-Camii

Fotoğraf 103. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 104. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 105. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

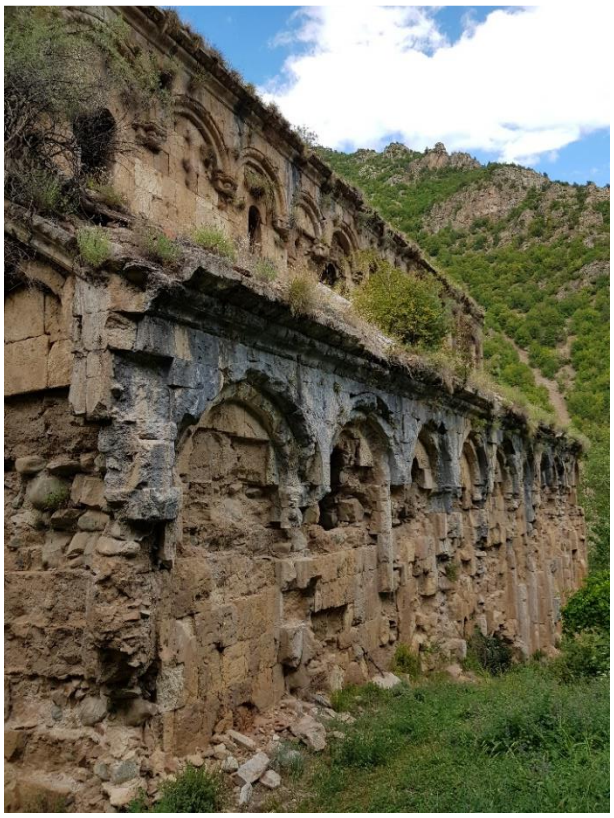

Fotoğraf 106. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 107. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 108. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 109. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 110. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 111. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 112. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 113. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

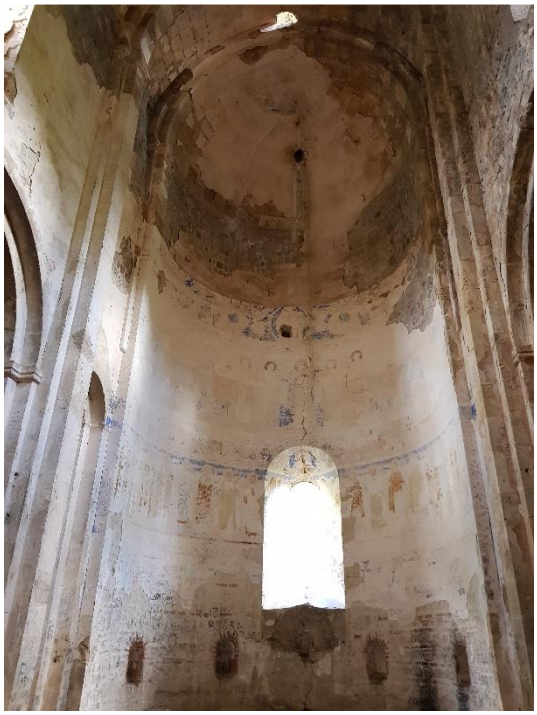

Fotoğraf 114. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 115. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 116. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 117. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

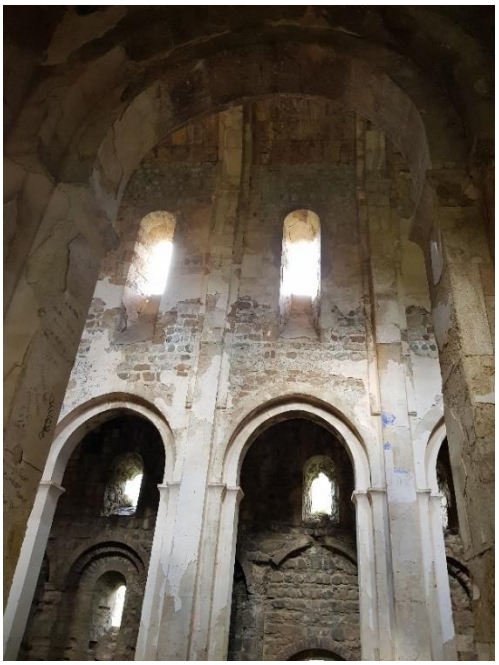

Fotoğraf 118. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 119. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 120. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

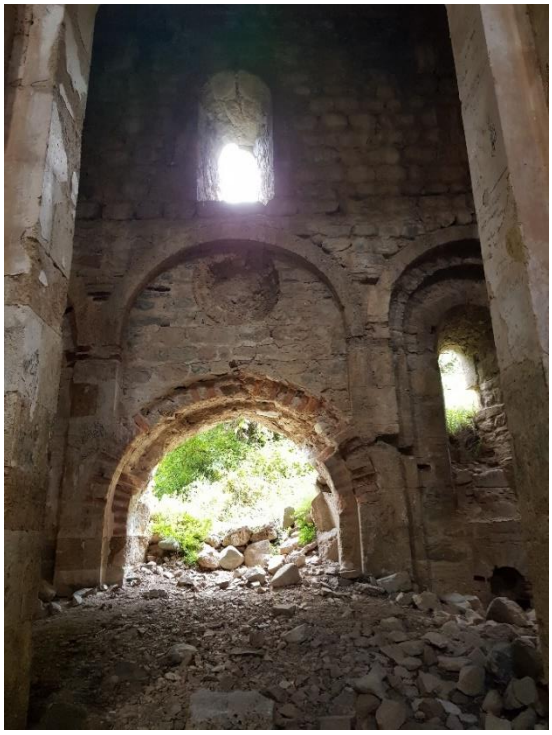

Fotoğraf 121. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

Fotoğraf 122. Tekkale (Dörtkilise/Dörtlü-Otkhta Kilise) Manastırı

ÖZGEÇMİŞ

<table>
<tr><td>Adı Soyadı:</td><td colspan="4">Ömer ALTUNDAĞ</td><td rowspan="4">Fotoğraf</td></tr>
<tr><td>Doğum Yeri:</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Doğum Tarihi:</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Medeni Durumu:</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="6">Öğrenim Durumu</td></tr>
<tr><td>Derece</td><td>Okulun Adı</td><td>Program</td><td>Yer</td><td colspan="2">Yıl</td></tr>
<tr><td>İlköğretim</td><td>Şükrüpaşa İlköğretim Okulu</td><td></td><td>Erzurum</td><td colspan="2">2007</td></tr>
<tr><td>Ortaöğretim-Lise</td><td>Açık Öğretim Lisesi</td><td>Genel Kültür Alanı</td><td>Erzurum</td><td colspan="2">2012</td></tr>
<tr><td>Lisans</td><td>Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi</td><td>Tarih</td><td>Erzurum</td><td colspan="2">2017</td></tr>
<tr><td>Yüksek Lisans</td><td>Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü</td><td>Tarih Anabilim Dalı</td><td>Artvin</td><td colspan="2">2021</td></tr>
<tr><td>İş Deneyimi:</td><td colspan="5">İstanbul İl Emniyet Müdürlüğü, 2019 – Aktif</td></tr>
<tr><td>Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>e-posta</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Yayınlarım:</td><td colspan="5"></td></tr>
</table>